

SEKUNDARNE ANALIZE PODATAKA DOBIJENIH KROZ ISTRAŽIVANJE ANKETA O PRIHODIMA I USLOVIMA ŽIVOTA (SILC)

Program podrške razvoju istraživačkih
kadrova iz oblasti društvenih nauka

ŽIVOTNA SREDINA I PRIHODI I USLOVI ŽIVOTA U REPUBLICI SRBIJI

Ivana Savić, Ivana Stjelja i Marko Milenković

VLADA
REPUBLIKE
SRBIJE

TIM
ZA SOCIJALNO UKLJUČIVANJE I
SMANJENJE SIROMAŠTVA

Empowered lives.
Resilient nations.

Sekundarne analize podataka dobijenih kroz istraživanje Anketa o prihodima i uslovima života (SILC)

Program podrške razvoju istraživačkih kadrova iz oblasti društvenih nauka

ŽIVOTNA SREDINA I PRIHODI I USLOVI ŽIVOTA U REPUBLICI SRBIJI

Autori:

Ivana Savić

Ivana Stjelja

Marko Milenković

Izdavači:

Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlada Republike Srbije i

Program Ujedinjenih nacija za razvoj

Recenzent:

Biljana Mladenović

Dizajn i priprema:

Violeta Đokić

VLADA
REPUBLICKE
SRBIJE

TIM
ZA SOCIJALNO UKLJUČIVANJE
SMANJENJE SIROMAŠTVA

Empowered lives.
Resilient nations.

Schweizerische Eidgenossenschaft
Confédération suisse
Confederazione Svizzera
Confederaziun svizra

**Swiss Agency for Development
and Cooperation SDC**

PODRŠKA: Izrada publikacije omogućena je sredstvima Švajcarske agencije za razvoj i saradnju u okviru projekta „Podrška unapređenju procesa socijalnog uključivanja u Republici Srbiji“.

NAPOMENA: Ova publikacija ne predstavlja zvaničan stav Vlade Republike Srbije. Isključivu odgovornost za sadržaj i informacije koje se nalaze u publikaciji snose autori/ke teksta. Svi pojmovi upotrebljeni u muškom gramatičkom rodu obuhvataju muški i ženski rod lica na koja se odnose.

Stavovi izneti u ovoj publikaciji pripadaju autorima/kama i ne predstavljaju nužno stavove Ujedinjenih nacija, odnosno UNDP-a ili država članica.

Poštovani/a,

Pred vama je jedna od 11 analiza koje su nastale u okviru Programa podrške razvoju istraživačkih kadrova iz oblasti društvenih nauka koji je, u skladu sa višegodišnjom praksom, inicirao Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije, i sproveo u saradnji sa Programom Ujedinjenih nacija za razvoj.

Ovaj ciklus Programa podrške razvoju istraživačkih kadrova iz oblasti društvenih nauka bio je usmeren na sekundarne analize podataka dobijene kroz istraživanje Anketa o prihodima i uslovima života – SILC. Programom su podržana i detaljnija istraživanja Ankete o potrošnji domaćinstava i Ankete o radnoj snazi, kao i korišćenje administrativnih izvora podataka, sa ciljem sveobuhvatnijeg i celovitijeg razumevanja tematike i formulisanja efikasnijih javnih politika.

Opšti cilj Programa bio je dublje razumevanje faktora koji utiču na siromaštvo, socijalnu isključenost, materijalnu deprivaciju, rizik siromaštva, nejednakost, pristup tržištu rada i druge aspekte važne za kvalitet života pojedinaca i porodica u Republici Srbiji. Program je usmeren na podizanje kapaciteta istraživača/ica na početku karijere za realizaciju komplementarnih/sekundarnih istraživanja u onim oblastima koje nisu istraživane, a koje su od velike važnosti za formulisanje efikasnih javnih politika u ovim segmentima.

Programom se ovakvim pristupom odgovorilo ne samo na zahteve za dodatnim dubinskim istraživanjima fenomena siromaštva i uslova života u zemlji, već doprinelo i kreiranju predloga politika zasnovanih na podacima.

Program je podržao 19 istraživača/ica na početku karijere¹ kojima je bila obezbeđena kontinuirana mentorska podrška ukupno sedam mentora², kao i podrška Republičkog zavoda za statistiku i podrška nezavisnog statističara.

Za uspešno sprovođenje Programa veliku zahvalnost dugujemo kolegama i koleginicama iz Republičkog zavoda za statistiku, kako na stručnim savetima i podršci, tako i na ustupanju podataka iz relevantnih anketa kojima Republički zavod za statistiku raspolaže.

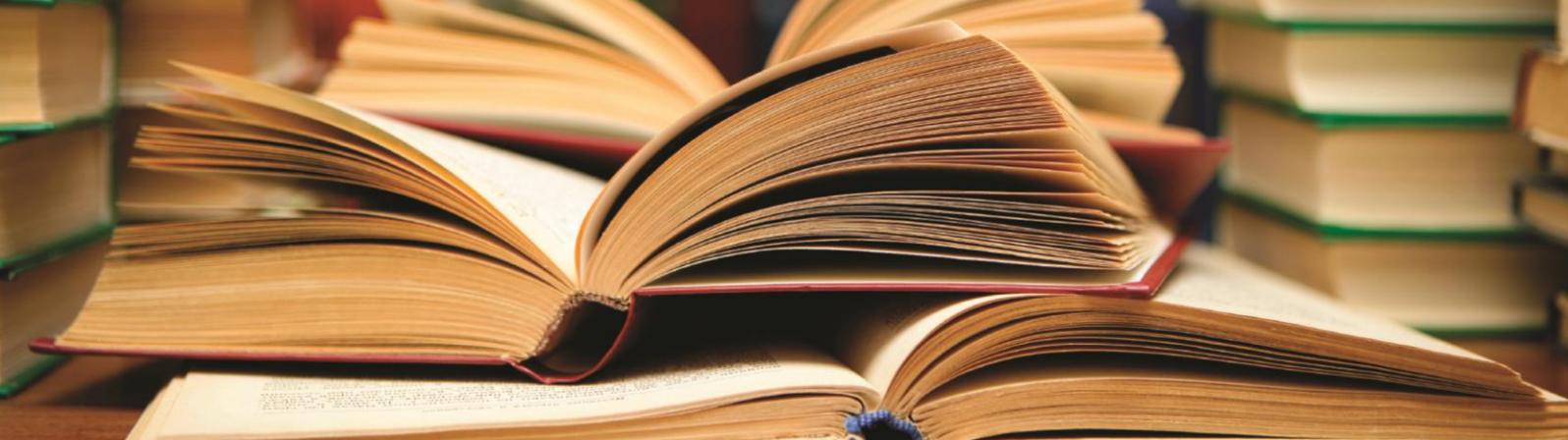
Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije i Program Ujedinjenih nacija za razvoj vas pozivaju na korišćenje predstavljenih podataka u vašem daljem radu, kao i na promociju nalaza i preporuka, sa nadom da ćemo time podstaći efikasnije unapređenje javnih politika i doprineti stvaranju inkluzivnijeg i pravednijeg društva.

Steliana Nedera, zamenica
stalne predstavnice
Program Ujedinjenih nacija za razvoj

Ivan Sekulović, menadžer
Tim za socijalno uključivanje i smanjenje
siromaštva Vlade Republike Srbije

¹ Aleksandra Anić, Aleksandra Vukmirović, Sanja Vujackov, Kaja Damnjanović, Maja Jandrić, Marko Milenković, Tatjana Milić, Natalija Mirić, Miloš Mojsilović, Ivana Savić, Dragan Stanojević, Ivana Stjelja, Jelena Stojilković Gnjatović, Svetozar Tanasković, Marko Tomašević Marijana Pantić, Dragana Paunović Radulović, Lenka Petrović i Mateja Petrušević

² Mentori koji su u ovom procesu pružili podršku izradi istraživanja su Devedžić Mirjana, Žarković Rakić Jelena, Krstić Gorana, Matković Gordana, Milić Branislav, Nojković Aleksandra i Stanić Katarina.

ŽIVOTNA SREDINA I PRIHODI I USLOVI ŽIVOTA U REPUBLICI SRBIJI

Loše stanje životne sredine negativno utiče
na uslove života ranjivih grupa stanovništva

Ivana Savić, Ivana Stjelja i Marko Milenković

Ivana Stelja, doktorantkinja Pravnog fakulteta Univerziteta Union u Beogradu. ivana.stjelja@gmail.com

Ivana Savić, doktorska kandidatkinja na Pravnom fakultetu Lajden univerziteta i izvršna direktorka Centra za ljudska prava i studije razvoja. ivana.savich@gmail.com, ivana@chrds.org, i.savic@umail.leidenuniv.nl

Marko Milenković, naučni saradnik Institut društvenih nauka - Centar za pravna istraživanja. markomilenkovic@cantab.net

Životna sredina i prihodi i uslovi života u Republici Srbiji

Loše stanje životne sredine negativno utiče
na uslove života ranjivih grupa stanovništva

Ivana Savić, Ivana Stjelja i Marko Milenković

Analiza *Životna sredina i prihodi i uslovi života u Republici Srbiji* jedna je od 11 sekundarnih analiza koje su kreirane u okviru **Programa podrške razvoju istraživačkih kadrova iz oblasti društvenih nauka – sekundarne analize podataka dobijenih kroz istraživanje Anketa o prihodima i uslovima života – SILC**.

Sprovođenje Programa inicirao je i podržao Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije (SIPRU), uz podršku Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP), a u saradnji sa Republičkim zavodom za statistiku (RZS). Republika Srbija sprovodi istraživanje *SILC* od 2013. godine, čime se pridružuje članicama Evropske unije (EU) u praćenju životnog standarda, socijalne uključenosti i nejednakosti. Analizom mikropodataka iz *SILC*-a kao primarnom analitičkom izvoru, kroz 11 sekundarnih analiza daje se doprinos unapređenju procesa donošenja relevantnih politika socijalnog uključivanja, zasnovanih na podacima. Više informacija o samom Programu i kreiranim analizama možete pronaći na internet stranici Tima za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije www.socijalnoukljucivanje.rs.

Ova analiza istražuje veze između siromaštva i degradacije životne sredine. Rezultat su zaključci o međuzavisnosti ove dve pojave i formulacija preporuka za donosiocima odluka. Ova studija je jedna od retkih analiza podataka o socijalnom statusu stanovništva u kontekstu prava i politika zaštite životne sredine i održivog razvoja kod nas.

I pored unapređenja pravnog okvira i politika, u Srbiji se uočava trend pogoršanja stanja životne sredine, kako usled ljudskih aktivnosti, tako i usled prirodnih katastrofa kao što su bile poplave u 2014. godini. Trend drastičnog pogoršanja životne sredine u Srbiji traje poslednjih par decenija. Degradacija životne sredine izazvane ljudskim aktivnostima (zagađenje vazduha, buka, hemikalije, loš kvalitet vode, smanjenje i gubitak zelenih površina i urbanizacija) dovodi građane u zdravstvene i bezbednosne rizike i doprinosi povećanom riziku siromaštva i nejednakosti. Nedavno usvojeni *Ciljevi održivog razvoja* UN-a predstavljaju okvir za delovanje donosilaca političkih odluka, ali i angažovanje celokupnog društva.

OBRAZLOŽENJE METODOLOGIJE

U studiji su primenjeni komparativni i pravni metod, metodi koji se koriste za analitička (meta-analiza) i primenjena istraživanja – obrada primarnih rezultata, analiza propisa i strateških dokumenata. Imajući u vidu predmet i ciljeve studije, kao i prirodu primarnih rezultata primenjen je interdisciplinarni pristup istraživanju i sekundarnoj obradi rezultata. Iako primarni cilj *SILC* ankete nije da prati stanje životne sredine, ova anketa prati pokazatelje koji se odnose na životnu sredinu. Ova analiza koristi te mogućnosti *SILC* ankete i ukršta socijalno-demografske podatke sa podacima koji se tiču životne sredine.

REZULTATI ANALIZE

Odnos životne sredine i siromaštva je veoma kompleksan. Dominantno je stanovište da je siromaštvo jedan od glavnih uzroka degradacije životne sredine¹. Životna sredina u Srbiji predstavlja jedno od najviših ustavom zaštićenih dobara. Ustavom je proklamovano pravo na zdravu životnu sredinu, kao jedno od osnov-

¹ Izveštaj Svetske komisije za životnu sredinu i razvoj: Naša zajednička budućnost, Oxford: Oxford University Press, 1987 i UNEP. Global Environmental Look Geos: Environment for the Future We Want. Nairobi: UNEP, 2012.

nih i izvršivih ljudskih prava,² koje predstavlja osnov prava životne sredine i osnivanje institucija u oblasti. Pravo na zdravu životnu sredinu spada u prava koja se ne mogu derogirati i prava koja ne trpe ograničenja, za razliku od, na primer, prava na privatnu svojinu, čije se korišćenje i raspolaganje može ograničiti radi zaštite životne sredine i prirodnih bogatstava.³

Zagađenje životne sredine predstavlja direktnu pretnju životima, zdravlju i dobrobiti ljudi i neretko je uzrok ozbiljnih kršenja ljudskih prava. Usled prirodnih katastrofa, ljudski i ekonomski gubici se povećavaju, a time se povećava i izloženost rizicima. Ono što je zajedničko za čitavu teritoriju Srbije jeste da loše stanje životne sredine, odnosno loši fizički i prostorni uslovi, naročito utiču na kvalitet i uslove života ranjivih grupa stanovništva, što vodi njihovoj daljoj društvenoj i ekonomskoj isključenosti. Ova isključenost se ogleda kroz egzistenciju ovih građana u *začaranom krugu siromaštva*, a neretko i diskriminacije posebno izražene u slučaju romske zajednice. Ekonomska deprivacija i nemogućnost pristupa uslugama, infrastrukturi ili izloženost negativnim faktorima ukazuju da su u Srbiji ozbiljno ugrožena mnoga prava, a pre svega pravo na adekvatni životni standard, pravo na adekvatno stanovanje, pravo na (zdravu) životnu sredinu, pravo na zdravlje kao i niz drugih ljudskih prava.

U poslednjih par godina u Srbiji je, prema ocenama Evropske komisije (EK), ostvaren skroman napredak u oblastima životne sredine i klimatskih promena⁴. EK konstatuje da Srbija ima relativno zadovoljavajući pravni okvir, ali se mogu uočiti značajni izazovi u primeni propisa. Sistem upravljanja zaštitom životne sredine u Srbiji je veoma složen, uz učešće velikog broja institucionalnih aktera, postojanje značajnog broja propisa, kao i preplitanje i međuzavisnost sa drugim društvenim pitanjima i podsistemima, posebno u kontekstu ostvarivanja održivog razvoja. Uzroci neprimenjivanja propisa su mnogobrojni, od nepostojanja administrativnih kapaciteta, nemogućnosti da se izdvoje finansijska sredstva za primenu, pa sve do paradigme razvoja u praksi koja je isključiva, umesto inkluzivna.⁵

Više od polovine ukupnog broja domaćinstava živelo je u prenaseljenim stanovima (SILC, 2013), a oko jedne petine domaćinstava u suočavalo se sa višestrukom

deprivacijom u stanovanju, odnosno živelo je u stanu koji je prenaseljen i ima još neki od nedostataka zbog čega se ne može smatrati adekvatnim (vlažan, mračan, nema kupatilo ili toalet i sl.). Još veći problem predstavlja stanovanje u neformalnim naseljima, u kojima su uslovi za život su uglavnom neadekvatni, a veliki problem naročito tokom zime predstavlja grejanje prostorija u kojima se živi. U Srbiji Zakonom o vodama⁶ se priznaje pravo na korišćenje voda. Uprkos postojanju prava na korišćenje voda, i za vodu za piće plaća se naknada osim ako se voda ne koristi iz prirodnih vodotoka i prijemnika.⁷

U Srbiji 27,1% domaćinstava imalo probleme sa prokišnjavanjem i vlagom od kojih većinu čine domaćinstava koja žive ispod granice siromaštva (SILC, 2014). S obzirom na poplave u 2014. godini i značajnu štetu koja je tom prilikom nastupila, ne primećuje se značajan porast domaćinstava koje je imalo probleme sa vlagom i prokišnjavanjem u onosu na prethodnu godinu. Najveći procenat domaćinstava koja žive ispod granice siromaštva i ima probleme sa prokišnjavanjem i vlagom nalaze se u ruralnim sredinama (36,62%), dok najmanji procenat živi u mešovitim naseljima (23,04%). U ovim domaćinstvima najviše je živelo dece (38,56%) i starih (38,52%), dok je u domaćinstvima iznad granice siromaštva najviše živelo dece (22,48%) i odraslih (23,08%).

Iako podaci ukazuju na loše stanje životne sredine, za samo 13,7% domaćinstava zagađenje životne sredine predstavlja problem. Najmanjem zagađenju su bila izložena domaćinstva u seoskim sredinama, a najvećem domaćinstva koja žive iznad granice siromaštva u urbanim sredinama, odnosno domaćinstva koja žive ispod granice siromaštva u mešovitim naseljima.

Prema *Smernicama Svetske zdravstvene organizacije za unutrašnji kvalitet vazduha* članovi domaćinstava koji žive u stanu koji prokišnja ili ima buđ su u povećanom riziku za respiratorne bolesti, infekcije, alergije i astmu i da mere usmerene na saniranje prokišnjavanje i vlagu u stanu imaju pozitivne efekte na zdravlje ljudi. Prema raspoloživim podacima skoro 1/3 domaćinstava u Srbiji ima probleme sa vlagom, što opet ukazuje da 1/3 ispitanih domaćinstava se suočava sa neadekvatnim stanovanjem i energetske siromaštvom. Izloženost neadekvatnom stanovanju i energetske siromaštvo rastu sa izloženošću siromaštvu. Trenutno ne postoje obavezujuće politike koje se

² Ustav, član 74, stav 1; član 22 i član 36; član 183.

³ Ustav, član 20; član 83, stav 2. i član 88 stav 2.

⁴ Evropska komisija, Izveštaj o napretku Republike Srbije za 2015. godinu, str. 103.

⁵ Poglavlje 27 je najkompleksnije i najskuplje poglavlje u kom se traže najduži prelazni rokovi.

⁶ Službeni glasnik RS, br. 30/10.

⁷ Član 156, stav 1, tačka 1. i član 159, stav 1, tačka 1.

odnose na standarde stanovanja, kao ni intersektorske politike koje se odnose na stanovanje.

Na osnovu gore analiziranih podataka mogu se uočiti tri dominantna problema u vezi sa životnom sredinom, prihodima i uslovima života: energetska siromaštvo, degradacija životne sredine i veoma nizak nivo svesti i obrazovanja o životnoj sredini. U tom smislu, analiza daje preporuke za delovanje u narednom periodu:

Što se pravnog i političkog okvira tiče, u narednom periodu je neophodno razviti sveobuhvatne mehanizme za nadzor sprovođenja razvojnih politika i merenje uticaja mera na poboljšanje uslova života građana, neophodno je da se javne institucije pripreme kako bi na najbolji način mogle da iskoriste potencijale kohezionih, strukturnih i fondova za ruralni razvoj EU; neophodno je dalje unapređenje pravnog okvira i ko-

rišćenje SILC ankete za unapređenje odgovora države u cilju ostvarivanja Ciljeva održivog razvoja.

Što se tiče smanjenja siromaštva u kontekstu životne sredine, neophodno je voditi računa da se budžet građana što manje optereti u procesu primene EU zakonodavstva u oblasti životne sredine; treba pristupiti razvijanju nacionalnih standarda u domenu adekvatnog stanovanja; neophodno je razviti i započeti implementaciju plana smanjenja vlažnosti i buđi u stanovima i pružiti podršku za unapređenje uslova života u ruralnim područjima; neophodno je dalje razvijanje intersektorskih politika za unapređenje kvaliteta stanovanja, naročito stanovništva koje živi ispod granice siromaštva ili u riziku siromaštva; takođe, neophodno je u postojećem zakonodavstvu definisati energetska siromaštvo u Srbiji kao i mere za njegovo smanjenje.

Udeo domaćinstava koja su bila izložena različitim faktorima životne sredine u 2013. i 2014. godini

Različiti faktori životne sredine	2013	2014
Problemi sa prokišnjavanjem i vlagom	22,3	27,1
Mračan ili nedovoljno osvetljen stan	8,6	9
Nepostojanje finansijske mogućnosti da se adekvatno zagreje stan	18,8	18
Nepostojanja kupatila u stanu	5,6	5,6
Nepostojanje nužnika sa vodokotlićem u stanu	6,1	6,1
Izloženost buci	12,07	12,1
Izloženost zagađenju životne sredine	17,6	13,7
Lošeg i veoma lošeg zdravlja	20,9	19,6
Lečenje od hronične bolesti	29,7	30
Teško i veoma teško plaća neophodne troškove	64,7	69,4
Ne može finansijski da priušti ribu ili meso ili vegeterijansku zamenu svaki drugi dan	33,2	29,5
Korišćenje javnog prevoza	48,2	50,2
Nepostojanje finansijske mogućnosti da se adekvatno zagreje stan	18,8	18
Problemi sa prokišnjavanjem i vlagom	22,3	27,1
Dugovanja za komunalne usluge	33	39,9

Izvor: SILC 2013 i SILC 2014.

Koncept održivog razvoja u Srbiji u praksi još uvek nije zaživeo. Stoga je neophodno donekle korigovati postojeću paradigmu razvoja, drugačije usmeriti ekonomski razvoj, razvoj sistema zaštite životne sredine i investirati u zelenu ekonomiju i u zelenu i plavu infrastrukturu koja predstavlja preduslov za unapređenje uslova života i smanjenje siromaštva. Ovo će biti od izuzetnog značaja naročito u kontekstu pridruživanja EU, ali i sve većih posledica koje klimatske promene imaju u našem regionu.

RELEVANTNOST ANALIZE: VEZA SA POLITIKAMA EU, UN I STRATEŠKIM OKVIROM SRBIJE

Agenda 2030 UN-a se sastoji iz 17 ciljeva i 169 podciljeva čije ostvarenje treba da doprinese okončanju siromaštva, nejednakosti i borbe protiv klimatskih promena. Iako su u pitanju globalni ciljevi, predviđena je kontekstualizacija ovih ciljeva nacionalnim i lokalnim realnostima. Ostvarivanje ciljeva, kao i praćenje njihove primene biće ogroman zadatak, te je važno sagledati i uzeti u obzir postojeće mehanizme, posredne i neposredne, za praćenje razvoja. Za Srbiju će primena *Ciljeva održivog razvoja* biti od izuzetne važnosti u procesu evropskih integracija. SILC anketa će u tom smislu imati značajnu ulogu u praćenju primene ciljeva održivog razvoja,⁸ u potpunosti kada je u pitanju cilj koji se odnosi na iskorenjivanje siromaštva, odnosno delimično kada su u pitanju ostalih 16 ciljeva.

Siromaštvo u Srbiji ostaje na visokom nivou, kako izraženo u apsolutnom smislu, tako i *relativno* izraženo i bez obzira na primenjen metodološki koncept, nema značajnih razlika u profilu siromašnih prema konceptu apsolutnog i relativnog siromaštva. Na osnovu ovog nalaza, u nacrtu *Programa reformi politika zapošljavanja i socijalne politike (ESRP)* stoji da tri elementa odlučujuće određuju životni standard u Srbiji: radni status, nizak nivo obrazovanja i prebivalište izvan urbanih centara.

Rezultati ove analize odnose se na sledeće ciljeve održivog razvoja UN-a:

*Cilj 1 : okončati siromaštvo svuda
i u svim oblicima,*

*Cilj 3. Obezbediti zdrav život i promovisati
blagostanje za ljude svih generacija;*

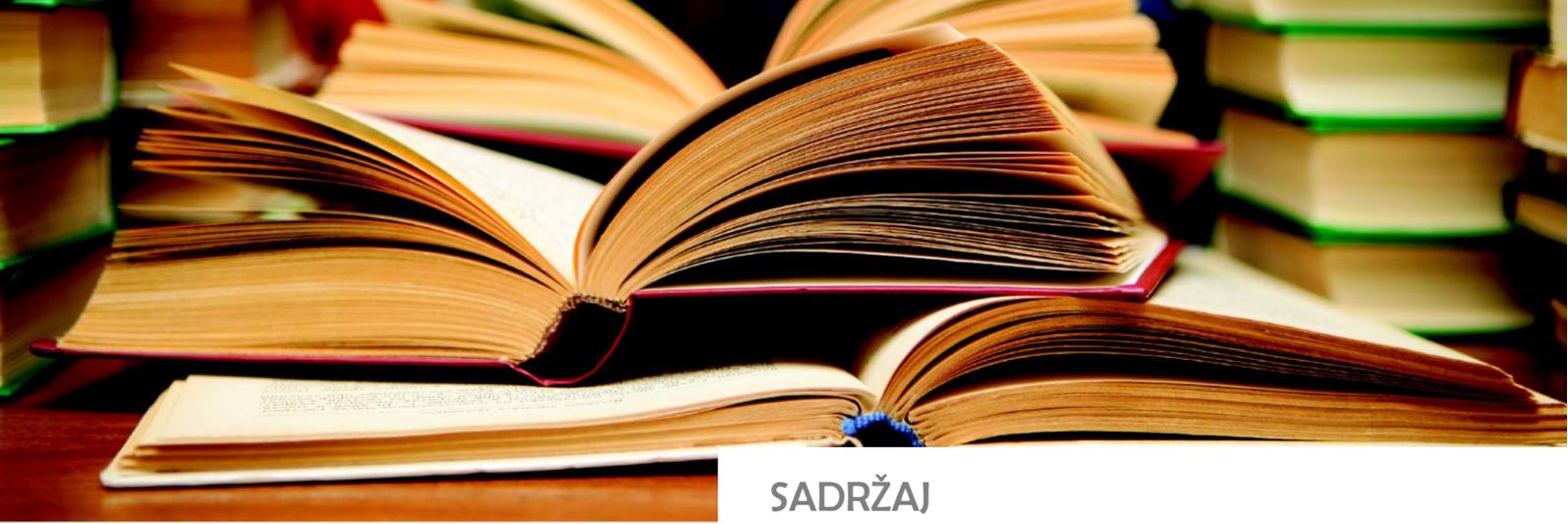
*Cilj 6. Obezbediti sanitarne uslove i pristup
pijaćoj vodi za sve;*

*Cilj 7. Osigurati pristup dostupnoj, pouzdanoj,
održivoj i modernoj energiji za sve;*

*Cilj 11. Učiniti gradove i ljudska naselja
inkluzivnim, bezbednim, prilagodljivim
i održivim i*

*Cilj 13. Preduzeti hitnu akciju u borbi protiv
klimatskih promena i njenih posledica.*

⁸ Eurostat's role in the development and implementation of a comprehensive monitoring framework for SDGs, UN, 2015, str. 4

SADRŽAJ

1. Uvod	11
2. Zaštita životne sredine u Srbiji i izazovi siromaštva	14
3. Zaštita ljudskih prava, garancije adekvatnih životnih uslova, zaštita zdravlja i zaštita životne sredine.....	17
4. Analiza podataka SILC istraživanja rađenog u Srbiji – siromaštvo i životna sredina.....	20
4.1. Energetsko siromaštvo	23
4.2. Potencijali korišćenja SILC-a za praćenje ostvarivanja Ciljeva održivog razvoja.....	25
5. Zaključak i preporuke	27
6. Aneksi.....	30
Anex I.....	30
Aneks II.....	31
Literatura.....	36

SPISAK TABELA

Tabela 1: Udeo domaćinstava koja su bila izložena različitim faktorima životne sredine u 2013. i 2014. godini	20
Tabela 2: Nemogućnost domaćinstva da priušti adekvatno zagrevanje stana u 2014. godini po urastu (deca 0-17, mladi 18-29, odrasli 30-64, stari 65 plus), polu i tipu naselja (%)	21
Tabela 3: Domaćinstva koja su u 2014. godini imala problema sa prokišnjavanjem i vlagom po uzrastu, polu i tipu naselja (%)	22
Tabela 4: Domaćinstva koja su u 2014. godini imala probleme sa bukom po urastu, polu i tipu naselja (%)	22
Tabela 5: Domaćinstva za koje je zagađenje životne sredine predstavljalo problem u 2014. godini po uzrastu, polu i tipu naselja (%)	23
Tabela 6: SILC indikatori koji se koriste za merenje pojedinih aspekata energetske siromaštva (%).....	24
Aneks I	
Tabela 1: Ciljevi održivog razvoja	30
Aneks II	
Tabela 1: Sekundarna analiza SILC-a „Životna sredina i prihodi i uslovi života u Republici Srbiji“ – pitanja iz SILC upitnika, ostvarivanje prava i indikatori za ostvarivanje ciljeva održivog razvoja	31

1. UVOD

U poslednjih par decenija, stanje životne sredine u Srbiji drastično se pogoršalo i to, uglavnom zahvaljujući ljudskom faktoru. Zagađenje prirode, neodrživi obrasci proizvodnje i potrošnje, klimatske promene, konflikti, industrijalizacija, urbanizacija, ekonomska kriza samo su neke od posledica koje dovođe građane i građanke Srbije, između ostalog, u zdravstvene, bezbednosne, socijalne i ekonomske rizike. Posebno otežavajuću okolnost predstavlja i činjenica da Srbija pripada regionu sa najvećim porastom nejednakosti u svetu⁹ i da se u velikoj meri identifikuje potreba, a i obaveza, za sprovođenjem ciljeva iz razvojne Agende 2030 Ujedinjenih nacija¹⁰ i u našoj sredini.

Nedavno usvojeni Ciljevi održivog razvoja¹¹ na UN Samitu održivog razvoja 2015¹² predstavljaju dodatni okvir za delovanje donosilaca političkih odluka, ali i angažovanje celokupnog društva za unapređenje kvaliteta i uslova života građana Srbije. Primena ciljeva biće započeta u januaru 2016. godine. To je grupa ciljeva univerzalnog karaktera koji treba da doprinesu naporima za postizanje održivog razvoja u svim delovima sveta. Ciljevi su rezultat Rio+20 konferencije i potrebe da se usvoji univerzalni okvir koji će se nadovezati na Milenijumske ciljeve razvoja koji ističu 2015. godine¹³, kao i da uobliče agendu razvoja na nacionalnom, regionalnom i međunarodnom nivou do 2030. godine.

Uočeno je i da degradacija životne sredine, naročito prirodne katastrofe, kao što su bile poplave u Srbiji 2014. godine, negativno utiče na prihode i učešće građana u društvenim procesima, što dovodi do daljeg porasta nejednakosti i siromaštva u Srbiji. Stoga je potrebno analizirati vezu između lošeg stanja životne sredine, uključujući i nastupanje prirodnih katastrofa, i siromaštvo, nejednakosti i ugrožavanja prava u Srbiji.

⁹ U 2013. godini, ECIS region je imao najvišu vrednost nejednakosti, za više informacija videti:

<http://hdr.undp.org/en/content/table-3-inequality-adjusted-human-development-index>

¹⁰ <https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/transformingourworld>

¹¹ <https://sustainabledevelopment.un.org/?menu=1300>

¹² <https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/summit>

¹³ Posebno osam targeta usmerenih na iskorenjivanje siromaštva iz Milenijumske deklaracije.

Osnovni cilj istraživanja je sekundarna analiza SILC-a sa aspekta životne sredine sa posebnim aspektom na klimatske promene i izvođenje zaključaka o međuzavisnosti ove dve pojave (siromaštva i degradacije životne sredine) i formulacija preporuka za donosiocje odluka. Imajući u vidu prirodu podataka dostupnih kroz SILC i njihova ograničenja u kontekstu analize dve pojave, studija teži da: (1) istraži i analizira odnos između stanja životne sredine i prihoda, siromaštva, socijalne isključenosti i uslova života u Srbiji; (2) da na osnovu rezultata pruži preporuke za unapređenje formulisanja javnih politika koje su u skladu sa principima održivog razvoja i Ciljeva održivog razvoja, odnosno UN Agende 2030. U tom smislu, ova studija pruža jednu od prvih analiza podataka o socijalnom statusu stanovništva u kontekstu prava i politike zaštite životne sredine i održivog razvoja kod nas.

U skladu sa postavljenim ciljevima istraživanja, polazna hipoteza sekundarnog istraživanja jeste da životna sredina ima izuzetan uticaj na prihode i uslove života u Republici Srbiji i da nepriznavanje tog uticaja dovodi do porasta nejednakosti i siromaštva, kao i da siromaštvo generiše uslove za dalju degradaciju životne sredine. Druga hipoteza koja se ispituje u istraživanju jeste da integrisanje tri dimenzije održivog razvoja može pozitivno uticati na iskorenjivanje siromaštva. Treća hipoteza je da sadašnji strateški i zakonodavni okvir u Srbiji ne omogućava rešavanje dva povezana problema koji su predmet istraživanja i da je u srednjoročnom periodu potrebno usvojiti, izmeniti i dopuniti propise u Republici Srbiji koji bi stvorili podsticajno okruženje i okvir za ostvarivanje održivog razvoja (pre svega Ciljeva održivog razvoja) koje bi za posledicu imalo poboljšanje uslova života i prihoda, kao i smanjenje socijalne isključenosti u Republici Srbiji.

U studiji su primenjeni komparativni i pravni metod, metodi koji se koriste za analitička (meta-analiza) i primenjena istraživanja, obrada primarnih rezultata, analiza propisa i strateških dokumenata. Imajući u vidu predmet i ciljeve studije, kao i prirodu primarnih rezultata primenjen je interdisciplinarni pristup istraživanju i sekundarnoj obradi rezultata.

Studija je podeljena u tri dela. Prvi deo je usmeren na analizu stanja životne sredine posebno uzimajući

u obzir vezu između stanja životne sredine, uslova života i prihoda i iskorenjivanje siromaštva. Drugi deo je posvećen ljudskim pravima i siromaštvu, odnosno istraživanju na koji način životna sredina utiče na ostvarivanje, unapređenje, promociju i zaštitu ljudskih prava i iskorenjivanje siromaštva. Treći deo je posvećen analizi podataka SILC istraživanja sa aspekta životne sredine, odnosno imajući u vidu prirodu i limitiranost SILC podataka u ovoj oblasti, vezi između siromaštva i uslova života/sredine u kojoj ispitanici žive. U tom smislu su analizirane dostupne varijable i podaci ukršteni prema uzrastima ispitanika, polu i tipu naselja u kome žive. U ovom delu se posebno analizira i diskutuje nalaz da se prema SILC-u većem stepenu ugroženosti, odnosno degradacije životne sredine nalaze oni ispitanici koji nisu prema relevantnim parametrima označeni kao siromašni. To rezultira daljim izvođenjem zaključaka o percepciji siromaštva u ovom delu studije.

Iako ograničeni, podaci SILC-a mogu nam dati preliminarnu sliku o međuzavisnosti siromaštva i degradacije životne sredine u Republici Srbiji, ali se prepoznaje i potreba za sprovođenjem dodatnih ciljnih istraživanja kako bi se detaljnije utvrdilo na koji način loše stanje životne sredine utiče na ostvarivanje prava građana, odnosno njihovo uskraćivanje.¹⁴

EU statistika o prihodima i uslovima života je izvor podataka za komparativno sagledavanje distribucije prihoda i socijalne inkluzije u EU.¹⁵ SILC je zasnovan na ideju zajedničkog okvira i koristi za monitoring politika. SILC na godišnjem nivou obezbeđuje dve vrste podataka i to podatke preseka stanja koji daju informacije o prihodima, siromaštvu socijalnoj isključenosti i drugim uslovima života i podaci praćenja stanja koje čine podaci o promenama na individualnom nivou u periodu od četiri godine. SILC je višenamenski instrument koje se uglavnom fokusira na prihode. Detaljni podaci se sakupljaju o komponentama prihoda, uglavnom ličnih prihoda, iako je obuhvaćeno nekoliko komponenti prihoda do-

¹⁴ Za analizu metoda korišćenih za dolaženje do podataka o siromaštvu na Zapadnom Balkanu pre početka korišćenja SILC metodologije videti: Calogero Carletto, Caterina Ruggeri Laderchi, and Sara Savastano. "Measuring Poverty in the Western Balkans: Recent Trends and New Challenges" in Caterina Ruggeri Laderchi, Sara Savastano (Eds.), *Poverty and Exclusion in the Western Balkans - New Directions in Measurement and Policy*, Springer, 2013., 29-38

¹⁵ EU SILC je rezultat džentlmenskog sporazuma Eurostata i šest država EU i Norveške 2003 i počeo je sa primenom 2004. Godine 1 2005 godine je SILC pokrивao sve članice EU zajedno sa Norveškom i Islandom. U Srbiji je uveden 2013 godine.

maćinstava. U okviru SILC-a obuhvaćena su domaćinstva i članice i članovi domaćinstava, dok su osobe koje žive u kolektivnim domaćinstvima, kao i osobe u ustanovama socijalne zaštite isključene iz istraživanja, kao i najsiromašniji slojevi. SILC prikuplja podatke objektivne, subjektivne, monetarne i nemonetarne prirode.

SILC predstavlja osnovni instrument za dobijanje statističkih podataka o prihodima, socijalnoj inkluziji i uslovima života i prikuplja komparativne multidimenzionalne mikro-podatke o prihodima, siromaštvu, socijalnoj inkluziji, stanovanju, radu, obrazovanju i zdravlju. SILC se koristi i za monitoring EU2020¹⁶ naročito u delu koji se odnosi na smanjenje siromaštva.¹⁷ Kako socijalna inkluzija predstavlja jedan od osnova evropske strategije, tako i ovi indikatori reflektuju napore integrisanja tri dimenzije održivog razvoja, jer su socijalna inkluzija i kohezija *sine qua non* održivog razvoja u Evropskoj uniji.

Važno je u kontekstu ovog istraživanja istaći da je značajan napredak učinjen u ljudskom razvoju,¹⁸ ali da su, uprkos tome, apsolutno siromaštvo i visoka stopa nezaposlenosti prevalentni, naročito u južnom, i jugozapadnom regionu Srbije.¹⁹

SILC upitnik sadrži limitirani broj pitanja koja omogućavaju sagledavanje odnosa siromaštva i životne sredine, ali su oni vredni pošto daju okvirnu sliku uticaja koji siromaštvo vrši na zdravlje i životnu sredinu stanovnika Srbije.²⁰ Analiza SILC podataka ukazuje na korelaciju prihoda domaćinstava na ocenu uslova života, izloženost buci, korišćenju javnog prevoza, izloženost zagađenju životne sredine, kao i plesni. Putem SILC-a, doduše ograničeno, moguće je izvršiti analizu koliko su domaćinstva, različite ekonomske moći, uslovljena aspektima životne sredine.

¹⁶ Strategija Evrope 2020 je EU strategija za pametan, održiv i inkuzivan rast i dostupna je na http://ec.europa.eu/europe2020/index_en.htm

¹⁷ Za više informacija videti [http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=EU_statistics_on_income_and_living_conditions_\(EU-SILC\)_methodology_-_introduction&oldid=222694](http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=EU_statistics_on_income_and_living_conditions_(EU-SILC)_methodology_-_introduction&oldid=222694)

¹⁸ U 2014. godini human development index (HDI) Srbije je bio 0.745. Za više informacija videti:

<http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi>

¹⁹ 2014 Annual Report Human Rights and Rule Of Law in Europe and the Commonwealth Of Independent States (CIS), str. 56.

²⁰ Neračunajući stanovnike neformalnih naselja koji nisu bili deo uzorka za istraživanje, čime su rezultati u određenom procentu neadekvatni, tj bolji u odnosu na one koji bi se dobili uključivanjem i stanovnika neformalnih naselja kao najdeprivilegovanih.

Iako primarni cilj SILC-a nije da prati stanje životne sredine, SILC ima indikatore koji se odnose na životnu sredinu. Takođe, putem SILC-a mogu se ukrstiti socijalno-demografski podaci sa podacima koji se tiču životne sredine, pa tako SILC pruža mogućnost da kada je na primer pitanje energetske siromaštvo, ukaže koja populacija je izložena energetske siromaštvo po pitanju, pola, godina, obrazovanja, radno-pravnog statusa i geografske distribucije. Takođe, putem SILC-a mogu se ukrstiti socijalno-demografski podaci sa podacima koji se tiču životne sredine, pa tako SILC pruža mogućnost da se, kada je na primer pitanje energetske siromaštvo, ukaže koja populacija je izložena energetske siromaštvo po pitanju, pola, godina, obrazovanja, radno-pravnog statusa i geografske distribucije.

2. ZAŠTITA ŽIVOTNE SREDINE U SRBIJI I IZAZOVI SIROMAŠTVA

Životna sredina u Republici Srbiji predstavlja jedno od najviših ustavom zaštićenih dobara, pa tako Ustav Republike Srbije proklamuje pravo na zdravu životnu sredinu.²¹ Ustavom je proklamovano pravo na zdravu životnu sredinu, kao jedno od osnovnih²² i izvršivih ljudskih prava,²³ koje predstavlja osnov prava životne sredine i osnivanje institucija u oblasti.²⁴ Pravo na (zdravu) životnu sredinu spada u prava koja se ne mogu derogirati i prava koja ne trpe ograničenje,²⁵ za razliku od, na primer, prava na privatnu svojinu, čije se korišćenje i raspolaganje može ograničiti radi zaštite životne sredine i prirodnih bogatstava.²⁶ U tom smislu, životna sredina je prepoznata kao jedno od najviših dobara, a pravo na zdravu životnu sredinu izdignuto na nivo ustavnih prava. Prema Ustavu Republike Srbije, svako je dužan da čuva i poboljšava životnu sredinu. Ova obaveza, iako opšta, predstavlja značajan izazov za najsiromašnije građane s obzirom da deprivilegovan položaj i odsustvo pristupa osnovnoj infrastrukturi i servisima često dovodi najsiromašnije građane u situaciju da vrše negativne uticaje na životnu sredinu.²⁷

Zakon o zaštiti životne sredine definiše životnu sredinu kao skup prirodnih i stvorenih vrednosti čiji kompleksni međusobni odnosi čine okruženje, odnosno prostor i uslove za život.²⁸ Iz ovoga sledi da pravo na zdravu životnu sredinu jeste pravo o kvalitetu stanja životne sredine,²⁹ a kvalitet se negativno definiše kao

odsustvo zagađenja životne sredine i rizika od zagađenja koje prevazilazi sposobnost životne sredine da prihvati određenu količinu zagađujućih materija po jedinici vremena i prostora tako da ne nastupi nepovratna šteta u životnoj sredini. Drugim rečima, degradacija životne sredine se definiše kao proces narušavanja kvaliteta životne sredine koji nastaje prirodnom ili ljudskom aktivnošću ili je posledica nepreduzimanja mera radi otklanjanja uzroka narušavanja kvaliteta ili štete po životnu sredinu, prirodne ili radom stvorene vrednosti.³⁰ Odnos životne sredine i siromaštva je veoma kompleksan i dominantno je stanovište da je siromaštvo jedan od glavnih uzroka degradacije životne sredine.³¹

U poslednjih par godina u Republici Srbiji je, prema ocenama Evropske Komisije, ostvaren skroman napredak u oblastima životne sredine i klimatskih promena,³² premda su određeni pomaci vidljivi kako na zakonodavnom tako i na nivou implementacije. Sistem upravljanja zaštitom životne sredine u Srbiji veoma je složen, uz učešće velikog broja institucionalnih aktera,³³ postojanje značajnog broja propisa kao i preplitanje i međuzavisnost sa drugim društvenim pitanjima i podsistemima posebno u kontekstu ostvarivanja održivog razvoja.³⁴ Održivi

the Environment: Where Next? The European Journal of International Law Vol. 23 no. 3

³⁰ Zakon o zaštiti životne sredine ("Sl. glasnik RS", br. 135/2004, 36/2009, 36/2009 - dr. zakon, 72/2009 - dr. zakon i 43/2011 - odluka US) član 3. stav 17.

³¹ Za više informacija pogledati Izveštaj Svetske komisije za životnu sredinu i razvoj: Naša zajednička budućnost, Oxford: Oxford University Press, 1987 i UNEP. Global Environmental Look Geos: Environment for the Future We Want. Nairobi: UNEP, 2012.

³² Radni dokument Komisije, Republika Srbija, 2014 izveštaj o napretku koji prati Saopštenje Komisije upućeno Evropskom Parlamentu, Savetu, Evropskom ekonomskom i socijalnom komitetu i Komitetu regiona, Strategija proširenja i ključni izazovi za period 2014-2015, str. 103.

³³ U skladu sa članom 4 Zakona o zaštiti životne sredine, sistem zaštite životne sredine, u okviru svojih ovlašćenja, obezbeđuju: 1) Republika Srbija; 2) autonomna pokrajina; 3) opština, odnosno grad; 4) preduzeća, druga domaća i strana pravna lica i preduzetnici koji u obavljanju privredne i druge delatnosti koriste prirodne vrednosti, ugrožavaju ili zagađuju životnu sredinu; 5) naučne i stručne organizacije i druge javne službe; 6) građanin, grupe građana, njihova udruženja, profesionalne ili druge organizacije. U skladu sa Zakonom, svi subjekti sistema zaštite životne sredine dužni su da čuvaju i unapređuju životnu sredinu.

³⁴ Nacionalna Strategija održivog razvoja ("Sl. glasnik RS", br. 57/2008)

²¹ Ustav Republike Srbije, član 74.

²² Ustav Republike Srbije, član 74, stav 1.

²³ Ustav Republike Srbije, član 22 i član 36, član 183.

²⁴ Economic Commission for Europe, Committee on Environmental Policy. Environmental Performance Reviews: Serbia, Second Review. Environmental Performance Reviews Series No. 26. New York: United Nations, 2007, str. 40.

²⁵ Ustav Republike Srbije, član 20.

²⁶ Ustav Republike Srbije, član 83, stav 2. i član 88 stav 2.

²⁷ Najuočljiviji je primer energetskeg siromaštva. Za više informacija pogledati Energija na drugi način.

²⁸ Zakon o zaštiti životne sredine ("Sl. glasnik RS", br. 135/2004, 36/2009, 36/2009 - dr. zakon, 72/2009 - dr. zakon, 43/2011 - odluka US i 14/2016) stav 1, tačka 1.

²⁹ Odnosno pravo na zdravu životnu sredinu čiji sadržaj i dalje predstavlja predmet velike rasprave u okviru teorije. O odnosu životne sredine i ljudskih prava videti više: Alan Boyle, *Human Rights and*

razvoj je jedan od fundamentalnih ciljeva Evropske unije, koji podrazumeva integrisanje životne sredine u sve politike Evropske unije što će za Srbiju tek predstavljati izazov u procesu evropskih integracija.

Istraživanje pravnog okvira i politika u oblasti životne sredine ukazuje da Srbija ima relativno zadovoljavajući pravni okvir,^{35,36} ali se mogu uočiti značajni izazovi u primeni propisa.³⁷ Uzroci neprimenivanja propisa su mnogobrojni, od nepostojanja administrativnih kapaciteta, nemogućnosti da se izdvoje finansijska sredstva za primenu, pa sve do paradigme razvoja u praksi koja je isključiva, umesto inkluzivna.³⁸ Konkretno, u praksi jeste da usled povećanih potreba da se izdvoje sredstva za zaštitu životne sredine sa jedne strane, a da se unaprede uslovi života građana sa druge strane, dolazi do kompeticije između ova dva cilja, gde prevagu ima kratkoročni i srednjoročni ekonomski rast, te Srbija suočava sa tipičnom dilemom većine zemalja u razvoju u prethodnih nekoliko decenija. Dobro upravljanje životnom sredinom, ali i prirodnim resursima bi trebalo da obezbedi i odgovarajuće distributivne efekte, odnosno da doprinosi smanjenju siromaštva, regionalnih dispariteta i smanjenju zagađenja životne sredine.³⁹ Prethodno izneti zaključak ukazuje i na činjenicu da se ipak životna sredine ne integriše u sve politike Srbije, kao ni da koncept održivog razvoja u Srbiji u praksi još uvek nije zaživeo. Stoga je neophodno donekle korigovati

postojeću paradigmu razvoja, drugačije usmeriti ekonomski razvoj, razvoj sistema zaštite životne sredine i investirati u zelenu ekonomiju i u zelenu i plavu infrastrukturu koja predstavlja preduslov za unapređenje uslova života i smanjenje siromaštva i „snažnu“ održivost, jer će ovo biti od izuzetnog značaja naročito u kontekstu pridruživanja EU, ali i sve većih posledica koje će klimatske promene imati u našem regionu. Klimatske promene, degradacija životne sredine i povećano korišćenje energenata koji zagađuju životnu sredinu značajno utiču na zdravlje populacija širom sveta. Mnoge od posledica globalnih ekoloških promena na zdravlje tek treba da budu otkrivene, ali postoji dovoljno dokaza koji ukazuju na potrebu preduzimanja mera za sprečavanje nastajanja štete.⁴⁰

No uprkos gorespomenutom postignutom napretku, Srbija se suočava sa nizom problema u oblasti životne sredine. Tako na primer, prema dostupnim podacima, sedam od osam gradskih aglomeracija Srbije spada u III kategoriju kvaliteta vazduha, premašujući granice tolerancije za više zagađujućih materija.⁴¹ U periodu od 1998. do 2011. godine emisije teških metala bile su konstantne.⁴² Infrastruktura i sistem za sprečavanje poplava i upravljanje vodama zahteva prioritizaciju i značajnije investiranje u plavu infrastrukturu, što je posebno vidljivo u svetlu poplava koje su se dogodile 2014. godine.⁴³ Kada je u pitanju kvalitet vode, prema poslednje dostupnim podacima iz 2012. godine na 70% mernih stanica je određen zadovoljavajući status (odličan i dobar) dok 30% mernih stanica ne zadovoljava (umeren i slab),⁴⁴ ali i dalje najveći izvor zagađivanja čine netretirane komunalne i industrijske vode.⁴⁵ Što se tiče stanja prirode u Srbiji, trenutno nisu dostupni podaci, jer se po prvi put izrađuje Izveštaj o stanju prirode u Srbiji.⁴⁶

³⁵ Relevantni zakoni u oblasti su: Zakon o upravljanju otpadom, Zakon o zaštiti vazduha, Zakon o proceni uticaja na životnu sredinu, Zakon o strateškoj proceni uticaja na životnu sredinu, Zakon o vodama, Zakon o zaštiti od nejonizujućih zračenja, Zakon o zaštiti od jonizujućih zračenja i o nuklearnoj sigurnosti, Zakon o zaštiti prirode, Zakon o zaštiti od buke u životnoj sredini i mnogi drugi.

³⁶ Međutim, iako je ostvaren izvestan napredak u usklađivanju politika i zakonodavstva sa komunitarnim pravom u oblasti životne sredine i klimatskih promena, napredak u pogledu horizontalnog zakonodavstva je izostao. Radni dokument Komisije, Republika Srbija, 2015 Izveštaj o napretku koji prati saopštenje Komisije upućeno Evropskom parlamentu, Savetu, Evropskom ekonomskom i socijalnom komitetu i Komitetu regiona, Strategija proširenja EU, Brisel od 10.11.2015., str. 78 dostupno na http://www.seio.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/godisnji_izvestaji_ek_o_napretku/izvestaj_o_napretku_nov_2015.pdf

³⁷ Radni dokument Komisije, Republika Srbija, 2015 Izveštaj o napretku koji prati saopštenje Komisije upućeno Evropskom parlamentu, Savetu, Evropskom ekonomskom i socijalnom komitetu i Komitetu regiona, Strategija proširenja EU, Brisel od 10.11.2015., str. 78 dostupno na http://www.seio.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/godisnji_izvestaji_ek_o_napretku/izvestaj_o_napretku_nov_2015.pdf

³⁸ Poglavlje 27 je najkompleksnije i najskuplje poglavlje u kom se traže najduži prelazni rokovi.

³⁹ Nacionalna strategija održivog korišćenja prirodnih resursa i dobara, str. 4-5.

⁴⁰ Uporediti: Samuel S. Myers, "Introduction to Human Health, Ecosystems, and Poverty Reduction", in: Jane Carter Ingram, Fabrice DeClerck, Cristina Rumbaitis del Rio (Eds) Integrating Ecology and Poverty Reduction - Ecological Dimensions, Springer, 2012., 163 - 164

⁴¹ Izveštaj o napretku 2014, str 99-100.

⁴² Stanje životne sredine 2012, str. 18.

⁴³ Izveštaj o napretku 2014, str 100-102.

⁴⁴ Stanje životne sredine 2012 str. 40

⁴⁵ Stanje životne 2012 str. 63

⁴⁶ Za više informacija posetiti

<http://www.zzps.rs/novo/index.php?jezik= la&strana=vest&n=261>

³⁷ Za više informacija pogledati Izveštaj Svetske komisije za životnu sredinu i razvoj: Naša zajednička budućnost, Oxford: Oxford University Press, 1987 i UNEP. Global Environmental Look Geos: Environment for the Future We Want. Nairobi: UNEP, 2012.

Prema Ustavu Republike Srbije, svako je dužan da čuva i poboljšava životnu sredinu. Ova obaveza, iako opšta, predstavlja značajan izazov za najsiromašnije građane s obzirom da deprivilegovan položaj i odsustvo pristupa osnovnoj infrastrukturi i servisima često dovodi najsiromašnije građane u situaciju da vrše negativne uticaje na životnu sredinu.⁴⁷ Sa druge strane, kako je jedna od osnovnih karakteristika siromaštva deprivacija pristupa uslugama, resursima i distributivnoj mreži, može se zaključiti da proizvodna i distributivna mreža, naročito ekoservisa, kojoj ekstremno siromašno, siromašno i stanovništvo u riziku od siromaštva nema ili ima veoma ograničen pristup uopšteno ne može značajno doprineti povećanju stepena degradacije životne sredine, već tome mogu doprineti samo oni koji imaju u punom ili skoro punom obimu pristup servisima, uslugama i distributivnim mrežama. Međutim, siromašno stanovništvo će u najvećoj meri biti izloženo negativnim posledicama neodržive potrošnje i proizvodnje, kao što su zdravstveni i bezbednosni rizici, usled nemogućnosti pristupa distributivnoj mreži, osnovnim uslugama i servisima i zaštiti svojih prava.

⁴⁷ Najuočljiviji je primer energetskog siromaštva i korišćenje energenata koji izrazito zagađuju životnu sredinu. Više o energetskom siromaštvu videti u narednim delovima analize.

3. ZAŠTITA LJUDSKIH PRAVA, GARANCIJE ADEKVATNIH ŽIVOTNIH USLOVA, ZAŠTITA ZDRAVLJA I ZAŠTITA ŽIVOTNE SREDINE

Zagađenje životne sredine predstavlja direktnu pretnju životima, zdravlju i dobrobiti ljudi i neretko je uzrok ozbiljnih kršenja ljudskih prava. Drugim rečima, usled prirodnih katastrofa, ljudski i ekonomski gubici se povećavaju, a time se povećava i izloženost rizicima. Stepem rizika varira i uslovljen je stanjem prirode, društva, ekonomije, tehnologije, zalihama hrane, socijalnom isključenošću, jer često postoji tesna veza između povećane izloženosti rizicima i nemogućnosti za uživanje osnovnih ljudskih prava.⁴⁸ „Veza između čoveka i njegove sredine prolazi kroz dalekosežne promene usled rasta naučnog i tehničkog razvoja,⁴⁹ kao i da „kontinuirano i ubrzano pogoršavanja kvaliteta ljudske sredine [...] ima posledične efekte na stanje ljudi, njihovog fizičkog, psihičkog i društvenog blagostanja, dostojanstva i uživanja osnovnih ljudskih prava.“⁵⁰ Iz ovoga se nedvosmisleno može zaključiti da su kršenja ljudskih prava u direktnoj vezi sa stepenom siromaštva i nejednakosti u društvu. Ova veza je naročito vidljiva kada se radi o osnovnim socijalnim i ekonomskim pravima.⁵¹

Postoje mnogobrojne definicije siromaštva.⁵² Ono što je zajedničko za skoro sve definicije jeste da se siromaštvo definiše kao višedimenzionalna pojava, koju čine materijalni standard, zdravlje, obrazova-

nje, zaposlenost, socijalni kontakti, kultura, ekonomska i fizička nesigurnost, ali i zdrava i adekvatna životna sredina, prirodna i ljudski stvorena. Uzimajući u obzir višedimenzionalnost siromaštva, rešavanje problema siromaštva zahteva multidisciplinarni, integrisani i holistički pristup.⁵³ Stoga, nije dovoljno samo siromaštvo definisati, već je potrebno i meriti ga kako bi se sagledale razmere i uzroci ugroženosti i formulisale mere socijalne i ekonomske politike i politike životne sredine. U tom smislu, relevantna je definicija apsolutnog i relativnog siromaštva. Apsolutno siromaštvo podrazumeva nemogućnost da se zadovolje osnovne, bazične, minimalne potrebe, koje postoje ukoliko postoji nemogućnost da se zadovolji minimalan životni standard, dok se ekstremno siromaštvo definiše kao siromaštvo u kome ne mogu da se zadovolje ni osnovne potrebe za hranom, kao i kada je u pitanju dugotrajno siromaštvo. Relativno siromaštvo podrazumeva nemogućnost da se ostvari životni standard koji je odgovarajući za društvo u kome pojedinac živi.⁵⁴ Materijalna deprivacija podrazumeva oskudicu u onome što se u jednom društvu smatra neophodnim za dostojanstven život. Životni standard se ne povezuje samo sa prihodima već se u obzir uzimaju i nemonetarni faktori. Materijalna deprivacija je zapravo jedno šire shvatanje siromaštva i često se meri različitim indeksima. Materijalna deprivacija se prati u EU preko četiri grupe indikatora: ekonomskih, indikatora opremljenosti domaćinstva, kvaliteta stanovanja i deprivacije u okruženju,⁵⁵ pa se tako indikator deprivacije u okruženju odnosi se na buku

⁴⁸ Barrow. C.J. Environmental Change and Human Development: Controlling Nature? London: Arnold, 2003, str. 101.

⁴⁹ Rezolucija Generalne skupštine Ujedinjenih nacija UN dokument 2398 (XXII), 1968, st. 1.

⁵⁰ *Ibid.*

⁵¹ Dok je u slučaju građanskih i političkih prava, veza je više indirektna. Videti: Pogge, Thomas. "Poverty and Human Rights" (PDF). ohchr.org

http://www2.ohchr.org/english/issues/poverty/expert/docs/Thomas_Pogge_Summary.pdf

⁵² Za potrebe ovog istraživanja relevantna je definicija Evropske unije usvojene 1975. godine na Evropskom savetu <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/5723553/KS-EP-09-001-EN.PDF/beb36abc-ff29-48a0-8518-32b64ad73ca5> strana 6 kao i definicija siromaštva Deklaracije Ujedinjenih nacija iz Kopenhagena o društvenom razvoju iz 1995. godine Report of the World Summit for Social Development (Copenhagen, 6-12 March 1995) <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N95/116/51/PDF/N9511651.pdf?OpenElement>

⁵³ Prvi koraci ka integrativnom sagledavanju i političkom rešavanju problema degradacije životne sredine i siromaštva učinjeni su na Konferenciji o životnoj sredini i održivom razvoju u Riju 1992. Za tadašnje sagledavanje međuzavisnosti ovih problema videti: Udo E. Simonis, „Poverty, Environment and Development“, *Intereconomics*, March/April 1992, 75-86

⁵⁴ <http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2014/09/POJAM-I-MERENJE-SIROMASTVA.pdf>

⁵⁵ [http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/EU_statistics_on_income_and_living_conditions_\(EU-SILC\)_methodology_-_material_deprivation_by_dimension](http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/EU_statistics_on_income_and_living_conditions_(EU-SILC)_methodology_-_material_deprivation_by_dimension)

u lokalnom okruženju, zagađenje i druge ekološke probleme i kriminal i nasilje u okruženju. Za potrebe ovog istraživanja korišćen je i SILC indikator siromaštva, na osnovu koga se ljudi koji se nalaze ispod 60% medijane ekvivalentnih prihoda smatraju siromašnima. Subjektivno siromaštvo podrazumeva procenu sopstvenog materijalnog stanja a siromaštvo po administrativnim ili zakonskim kriterijumima podrazumeva da siromašni oni koji mogu da ostvare pravo na socijalnu pomoć i druga socijalna davanja prema pozitivnim propisima u datom pravnom sistemu i koja se dodeljuju uz proveru materijalnog stanja. Upravo u analizi koja sledi videćemo da se u Srbiji dolazi do donekle paradoksalnih rezultata u pogledu uslova života/životne sredine u kojoj ispitanici žive i njihovoj pripadnosti kategoriji siromašnog stanovništva.

Pravo na adekvatni životni standard je priznato normama međunarodnog i nacionalnog prava. Na osnovu člana 11. Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima može se zaključiti da Pakt ne samo da priznaje pravo na životni standard koji je dovoljan za tu osobu i njenu porodicu, već predviđa i stalno unapređenje i poboljšanje životnih uslova. Indikatori koje Svetska zdravstvena organizacija koristi za merenje zdravstvene nejednakosti u kontekstu životne sredine su: neadekvatan pristup vodi, nepostojanje toaleta sa vodokotlićem, nepostojanje kade ili tuša, prenaseljenost, vlaga u kući, nemogućnost da se dom adekvatno zagreje, izloženost buci u kući, nepostojanje pristupa zelenim ili rekreativnim površinama, pasivno pušenje kod kuće.⁵⁶

U vezi sa pravom na adekvatni životni standard su i pravo na vodu i adekvatnu i hranu, pravo na stanovanje. Pravo na adekvatno stanovanje, kao komponenta prava na adekvatan životni standard, je od velikog značaja za uživanje ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava i ono se ne može posmatrati izolovano od drugih garantovanih ljudskih prava, uključujući prava na (zdravu) životnu sredinu. U Srbiji je više od polovine ukupnog broja domaćinstava 2013. godine živelo u prenaseljenim stanovima, a oko jedne petine domaćinstava u suočavalo se sa višestrukom deprivacijom u stanovanju, odnosno živelo je u stanu koji je prenaseljen i ima još neki od

nedostataka (vlažan, mračan, nema kupatilo ili toalet i sl.)⁵⁷ odnosno ne konstituise ono što bi se smatralo adekvatnim stanom. Još veći problem predstavlja stanovanje u neformalnim naseljima, koje nije obuhvaćeno SILC anketom koja se detaljnije obrađuje u narednom poglavlju. U neformalnim naseljima uslovi za život su uglavnom neadekvatni, a veliki problem naročito tokom zime predstavlja grejanje prostorija u kojima se živi.

U vezi sa pravom na (zdravu) životnu sredinu je i pravo na zdravlje - fizičko i mentalno.⁵⁸ U Srbiji zdravlje predstavlja i osnov za organizovanje aktivnosti i preduzimanja mera u oblasti životne sredine.⁵⁹ Efikasnost unapređenja zdravlja može se jedino postići kroz integrativni pristup, odnosno unapređenje zdravlja mora biti u tesnoj vezi sa iskorenjivanjem siromaštva, neadekvatne ishrane, poboljšanom pristupu obrazovanju, unapređivanju rodne ravnopravnosti, čiste pijaće vode i adekvatnih sanitarija i čiste i sigurne životne sredine. Drugi nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva navodi da su velike pretnje po zdravlje iz životne sredine, posebno loš kvalitet vode za piće i zagađenost vazduha.⁶⁰

U Republici Srbiji Zakonom o vodama⁶¹ se priznaje pravo na korišćenje voda.⁶² Uprkos postojanju pra-

⁵⁷ <http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2014/11/Drugi-nacionalni-izvestaj-o-socijalnom-ukljucivanju-i-smanjenju-siromastva-final.pdf> str 19

⁵⁸ Ustav Republike Srbije, član 68.

⁵⁹ Pogledati Zakon o upravljanju otpadom (Sl. glasnik RS, br. 36/2009 i 88/2010), Zakon o zaštiti od jonizujućih zračenja i nuklearnoj sigurnosti ("Sl. glasnik RS", br. 36/2009 i 93/2012), Zakon o zaštiti vazduha („Službeni glasnik RS”, broj 36/09) i druge.

⁶⁰ Loš kvalitet vode za piće u Srbiji je jedan od najvažnijih problema koji zahteva urgentno rešavanje. Samo polovina stanovništva se snabdeva pijaćom vodom iz kontrolisanih izvora. Kontrola vode pokazuje da su u centralnoj Srbiji uzorci kontaminirani bakterijama i algama, dok je u AP Vojvodini osnovni uzrok hemijsko zagađenje vode. Nema dovoljno domaćih studija koje istražuju uzroke i efekte zagađenja vode i vazduha, niti odgovarajućih multisektorskih programa za rešavanje ovih problema. Istraživanje Svetske zdravstvene organizacije o izloženosti rizicima životne sredine i efektima po zdravlje procenjuju da 27% stanovnika Srbije ima oboljenja povezana sa ovim rizicima. Romi i interno raseljena lica su posebno ugroženi zbog neadekvatnih uslova stanovanja i nedostataka pijaće vode. Videti:

<http://www.udruzenjesz.rs/images/PDF/Drugi-nacionalni-izvestaj-ukljucivanju-i-smanjenju-siromastva-final.pdf> str 224

⁶¹ Zakono o vodama, „Sl. glasnik RS” br. 30/10.

⁶² Zakon o vodama u članu 3, stav 1, tačka 5 definiše vodu za piće kao vodu koja se koristi za piće, preradu i proizvodnju hrane i predmeta opšte upotrebe, kao i ostale potrebe ljudi. voda za sanitarno-higijenske uslove definiše kao voda koja se koristi za održavanje lične i opšte higijene. Korišćenje voda za snabdevanje stanovništva vodom za piće, sanitarno higijenske potrebe, napajanje stoke i odbranu zemlje ima pri-oritet nad korišćenjem vode za ostale namene. Član 71.

⁵⁶ Ostali rizici koji nisu relevantni za ovu analizu uključuju pasivno pušenje na poslu, povrede na radu, fatalne povrede na drumovima fatalna trovanja, fatalni padovi. Videti detaljnije: WHO, Environmental health inequalities in Europe - Assessment report, World Health Organization 2012, str xv

va na korišćenje voda, i za vodu za piće plaća se naknada⁶³ osim ako se voda ne koristi iz prirodnih vodotoka i prijemnika.⁶⁴ Imajući u vidu prethodno navedene podatke o stanju vodotokova i sistema iz kojih se potrošači snabdevaju vodom za piće, kao i procene da će implementacija direktiva EU u oblasti tretmana i zaštite voda biti najveći finansijski izazov u procesu integracija,⁶⁵ može se osnovano pretpostaviti da će građani u narednom periodu plaćati značajno uvećan iznos za utrošenu vodu kao i za različite vrste naknada iz kojih će se primena novog zakonodavstva finansirati. U tom smislu nameće se potreba da se i kroz izmene zakonodavstva poboljšaju garancije za pristup (zdravoj) vodi za socijalno ugrožene grupe.

⁶³ Zakon o vodama (Sl. glasnik RS br. 30/10, 93/12), član 155, stav 1, tačka 1

⁶⁴ Zakon o vodama (Sl. glasnik RS br. 30/10, 93/12), član 156, stav 1, tačka 1. i član 159, stav 1, tačka 1.

⁶⁵ Nacionalna strategija za aproksimaciju u oblasti životne sredine, Vlada Republike Srbije, Beograd, 2011.

4. ANALIZA PODATAKA SILC ISTRAŽIVANJA RAĐENOG U SRBIJI – SIROMAŠTVO I ŽIVOTNA SREDINA U BROJKAMA

Imajući u vidu gorenavedena ljudska prava i postojeći zakonodavni i strateški okvir u ovom poglavlju urađena je sekundarna analiza SILC-a sa aspekta životne sredine. Pored toga, SILC je korišćen i za analizu stepena održivosti, odnosno identifikovanja stepena integrisanja tri dimenzije održivog razvoja.

TABELA 1: Udeo domaćinstava koja su bila izložena različitim faktorima životne sredine u 2013. i 2014. godini

	2013	2014
Problemi sa prokišnjavanjem i vlagom	22,3	27,1
Mračan ili nedovoljno osvetljen stan	8,6	9
Nepostojanje finansijske mogućnosti da se adekvatno zagreje stan	18,8	18
Nepostojanja kupatila u stanu	5,6	5,6
Nepostojanje nužnika sa vodokotlićem u stanu	6,1	6,1
Izloženost buci	12,07	12,1
Izloženost zagađenju životne sredine	17,6	13,7
Lošeg i veoma lošeg zdravlja	20,9	19,6
Lečenje od hronične bolesti	29,7	30
Teško i veoma teško plaća neophodne troškove	64,7	69,4
Ne može finansijski da priušti ribu ili meso ili vegeterijansku zamenu svaki drugi dan	33,2	29,5
Korišćenje javnog prevoza	48,2	50,2

Izvor: SILC 2013 i SILC 2014.

U Republici Srbiji je u 2014. godini 27,05% domaćinstava imalo problema sa prokišnjavanjem i vlagom, što ukazuje na podatak da u Srbiji čak skoro 1/3 domaćinstava nema dovoljno finansijskih sredstava da priušti usluge, materijale i pristup infrastrukturi koja bi doprinela ostvarivanju prava na adekvatno stanovanje. Na ovaj podatak se nadovezuju i podatak da 9,03% domaćinstava živi u stanu koji je mračan i nema dovoljno svetlosti, kao i podatak da 18% domaćinstava nema finansijsku mogućnost da obezbedi adekvatno zagrevanje stana tokom zime. Manje je zabrinjavajuće to što u 2014. godine ispod 1%, odn. 0,79% domaćinstava nije imalo kupatilo u stanu, 5,57% je koristilo zajedničko kupatilo, dok 6,14% domaćinstava u stanu nije imalo nužnik sa vodokotlićem, odnosno 1,28% domaćinstava je koristilo zajednički nužnik sa vodokotlićem.⁶⁶ Što se tiče spoljašnjih uticaja koji utiču na kvalitet života domaćinstava i koji su u tesnoj vezi sa pravom na adekvatno stanovanje, u Srbiji se 12,07% domaćinstava suočavalo sa bukom iz komšiluka ili sa ulice, kao što su kapljanje vode, buka iz cevi, buka sa stepenica, buka koja je u vezi sa saobraćajem, fabrikama, poljoprivrednim aktivnostima, noćnim provodom i slično. S obzirom na stepen industrijalizacije zemlje, nivo privrednih i ekonomskih aktivnosti, ali i generalno nizak stepen svesti o zaštiti životne sredine u Srbiji, zabrinjavajući je podatak da je čak 13,67% ispitanih domaćinstava smatralo je da zagađenost životne sredine predstavlja problem za domaćinstvo.⁶⁷ U vezi sa tim ne bi ni trebalo da čudi podatak da je 16,46% ispitanika smatralo da je lošeg zdravlja, 3,1% veoma lošeg zdravlja, dok se skoro 1/3 ukupnih ispitanika SILC-a, odnosno 29,95%, u 2014. godini lečilo od hronične bolesti.⁶⁸

⁶⁶ Deo najugroženijeg stanovništva nije obuhvaćen anketom, tj. građani koji žive u neformalnim naseljima što značajno „zakrivljuje“ dobijene rezultate i čini ih manje negativnim te ih u tom smislu treba tumačiti sa ovom rezervom.

⁶⁷ Imajući u vidu stepen degradacije životne sredine, uz višu svest o oblicima zagađenja (npr. buka) može se pretpostaviti da bi ovaj procenat bio i veći.

⁶⁸ Ovo je subjektivna procena i ona se nužno ne poklapa sa statističkim podacima iz zdravstvenih izveštaja

TABELA 2: Nemogućnost domaćinstva da priušti adekvatno zagrevanje stana u 2014. godini po uzrastu (deca 0-17, mladi 18-29, odrasli 30-64, stari 65 plus), polu i tipu naselja (%)

	Deca	Mladi	Odrasli	Stari	Žensko	Muško	Urbano	Mešovito	Ruralno
Iznad 60% medijane ekvival. prihoda	14,43	15,21	14,05	14,34	14,55	14,07	11,42	15,81	15,95
Ispod 60% medijane ekvival. prihoda	23,53	27,19	27,62	23,99	26,27	27,19	30,22	34,36	22,60

Izvor: SILC 2014.

Kada se zajednički uzmu u obzir prihodi i uslovi života, veoma je zabrinjavajuća činjenica da je u 2014. godini u Srbiji svega 3,78% domaćinstava relativno lako plaćalo neophodne troškove, dok se 25,57% domaćinstava ponekad suočavalo sa poteškoćama, a da je 33,55% domaćinstava sa teškoćama, i čak 35,86% domaćinstava sa velikim poteškoćama plaćalo svoje neophodne troškove. S obzirom na iznete podatke pozitivno je iznenađujuće da je samo 30,08% domaćinstava dva ili više puta kasnilo sa plaćanjem komunalnih usluga za stan u kojem živi, dok je 8,14% kasnilo jednom u prethodnih 12 meseci. Ipak, imajući u vidu ocenu ispitanika o tome da plaćanje računa (za javne usluge koje koristi domaćinstvo) predstavlja značajan izazov zapaža se da bi veće finansiranje zaštite životne sredine kroz povećane cene komunalnih usluga za iznos ovih troškova značajno opteretilo kućne budžete građana. Međutim, sa podacima da najveći broj domaćinstava veoma teško ili teško plaćalo neophodne troškove, komplementaran je podatak da čak 29,48% domaćinstava nije imalo finansijsku mogućnost da sebi priušte meso ili ribu u obroku, ili vegetarijansku zamenu, svaki drugi dan.

Za ispitivanje veze siromaštva i životne sredine veoma je značajno to što prema SILC podacima za 2014. godinu, 18% domaćinstava nije imalo finansijsku mogućnost da obezbedi adekvatno zagrevanje stana tokom zime, odnosno da u stanu bude dovoljno toplo. U odnosu na 2013. godinu može se uočiti blaga stopa pada domaćinstava koja nisu mogla da finansijski priušte da u stanu bude dovoljno toplo u visini od 0,8%. Ovaj podatak nije iznenađujući jer je zimska sezona 2013/2014 u Srbiji bila toplija u odnosu zimsku se-

zonu 2012/2013.⁶⁹ Može se uočiti da su u 2014. godini domaćinstva koja žive ispod granice siromaštva u većoj meri bila u nemogućnosti da finansijski priušte zagrevanje stana u odnosu na domaćinstva koja žive iznad granice siromaštva. Kada je u pitanju demografska struktura domaćinstava po uzrastu koja žive iznad granice siromaštva i koja nisu bila u mogućnosti da adekvatno zagreju stan, najveći procenat članova tih domaćinstava su činila deca (14,43%) i mladi (15,21%), dok kada su u pitanju domaćinstva koja žive ispod granice siromaštva, deca su činila najmanji procenat članova tih domaćinstava, dok su najveći procenat čini odrasli (27,62%) i mladi (27,19%). Što se tiče polne strukture članova domaćinstava koja nisu bila u mogućnosti da adekvatno zagreju stan ne postoji značajna razlika u procentima između žena i muškaraca, kako u domaćinstvima koja žive iznad, tako ni u domaćinstvima koja žive ispod granice siromaštva. Što se tiče tipa naselja, najveći procenat domaćinstava koja nisu mogla da priušte adekvatno grejanje nalaze se u mešovitim naseljima, potom u gradskim, dok se najmanji procenat nalazi u seoskim naseljima.

⁶⁹ Tako je na primer srednja temperatura vazduha u toku zimske sezone 2012/2013 u Beogradu iznosila je 3,3°C, dok je u zimskoj sezoni 2013/2014 ona iznosila 5,4°C. Za više informacija posetiti <http://www.hidmet.gov.rs/>

TABELA 3: Domaćinstva koja su u 2014. godini imala problema sa prokišnjavanjem i vlagom po urastu, polu i tipu naselja (%)

	Deca	Mladi	Odrasli	Stari	Žensko	Muško	Urbano	Mešovito	Ruralno
Iznad 60% medijane ekvival. prihoda	22,48	21,41	23,08	22,26	23,17	22,16	22,06	23,04	23
Ispod 60% medijane ekvival. prihoda	38,56	31,33	35,43	38,52	34,72	35,97	33,74	33,40	36,62

Izvor: SILC 2014.

TABELA 4: Domaćinstva koja su u 2014. godini imala probleme sa bukom po urastu, polu i tipu naselja (%)

	Deca	Mladi	Odrasli	Stari	Žensko	Muško	Urbano	Mešovito	Ruralno
Iznad 60% medijane ekvival. prihoda	14,77	13,08	12,70	12,55	13,09	12,44	18,85	13,41	6,18
Ispod 60% medijane ekvival. prihoda	8,5	9,27	8,98	7,65	9,19	8,34	16,38	12,26	4,86

Izvor: SILC 2014.

U Srbiji je u 2014. godini 27,1% domaćinstava imalo probleme sa prokišnjavanjem i vlagom od kojih većinu čine domaćinstava koja žive ispod granice siromaštva. S obzirom na poplave u 2014. godini i značajnu štetu koja je tom prilikom nastupila, ne primećuje se značajan porast domaćinstava koje je imalo probleme sa vlagom i prokišnjavanjem. U 2014. godini, najveći procenat domaćinstava koja žive ispod granice siromaštva i ima probleme sa prokišnjavanjem i vlagom nalaze se u ruralnim sredinama (36,62%), dok najmanji procenat živi u mešovitim naseljima (23,04%). Kada su u pitanju domaćinstva koja žive iznad granice siromaštva, najveći procenat se nalazi u mešovitim naseljima (23,04%), a najmanji u gradskim (22,06%). U domaćinstvima koja su imala probleme sa prokišnjavanjem i vlagom, a koja žive ispod granice siromaštva najviše je živelo dece (38,56%) i starih (38,52%), dok je u domaćinstvima iznad granice siromaštva najviše živelo dece (22,48%) i odraslih (23,08%).

U 2014. godine prema SILC podacima u odnosu na 2013. godinu smanjen je procenat domaćinstava koje je imalo probleme sa bukom i u 2014. godini taj procenat je iznosio 12,1%. Očekivan je rezultat da sa bukom najviše imaju problema domaćinstva koja žive u gradskim sredinama, dok najmanje problema imaju domaćinstva u seoskim naseljima, kao i da se domaćinstva koja žive iznad granice siromaštva u većoj meri suočavaju sa problemom buke nego domaćinstva koja žive ispod granice siromaštva. U domaćinstvima koja žive iznad granice siromaštva, deca se procentualno najviše susreću sa problemom buke, dok u domaćinstvima koja žive ispod granice siromaštva, mladi su najviše suočeni sa ovim problemom. Dodatno, prema nalazima SILC 28,59% domaćinstava nije moglo da priušti kola, dok je samo polovina ukupnih ispitanika, odnosno 50,2% koristilo javni prevoz, dok je 29,9% koristilo privatni prevoz.⁷⁰

⁷⁰ Javni prevoz nije koristilo 1.6% ispitanika jer je karta bila preskupa, njih 0.4% nije ga koristilo jer je stanica predaleko, a 0.3% ispitaniku pristup javnom prevozu bio onemogućen.

TABELA 5: Domaćinstva za koje je zagađenje životne sredine predstavljalo problem u 2014. godini po uzrastu, polu i tipu naselja (%)

	Deca	Mladi	Odrasli	Stari	Žensko	Muško	Urbano	Inter	Ruralno
Iznad 60% medijane ekvival. prihoda	16,44	13,73	14,53	13,79	14,48	14,04	17,54	15,73	9,77
Ispod 60% medijane ekvival. prihoda	15,03	12,78	13,23	8,95	12,18	12,68	15,05	19,45	8,83

Izvor: SILC 2014.

U odnosu na loše stanje životne sredine, a naročito poplave u 2014. godini, iznenađujući je podatak da je u odnosu na 2013. godinu zabeležena manji procenat domaćinstava za koje je zagađenje životne sredine predstavljalo problem i to za 3,9 %. Tako je za samo 13,7% domaćinstava zagađenje životne sredine predstavljalo problem, od čega najveći procenat članova domaćinstava koja su imali problema sa zagađenjem životne sredine čine deca. Najmanjem zagađenju su bila izložena domaćinstva u seoskim sredinama, a najvećem domaćinstva koja žive iznad granice siromaštva u urbanim sredinama, odnosno domaćinstva koja žive ispod granice siromaštva u mešovitim naseljima.

Na osnovu gore analiziranih podataka mogu se uočiti tri dominantna problema u vezi sa životnom sredinom, prihodima i uslovima života i to energetska siromaštvo, degradacija životne sredine i veoma nizak nivo svesti i obrazovanja o životnoj sredini. Imajući u vidu kontekst ekonomske krize i intersektorski karakter problema u ovom delu studije se posebna pažnja posvećuje energetskom siromaštvu.

4.1. Energetsko siromaštvo

U Republici Srbiji ne postoji definicija energetskog siromaštva, kao ni indikatori merenja energetskog siromaštva. Međunarodna agencija za energiju definiše pristup energiji kao pristup domaćinstava struji i čistoj opremi za kuvanje, kao na primer goriva i štednjaci koje ne proizvode zagađenje vazduha.⁷¹

Postoje mnogobrojni uzroci energetskog siromaštva, a neki od njih su porast cena energije, recesija, energetska neefikasna domaćinstava, niski prihodi, odnosno siromaštvo, neadekvatni uslovi stanovanja, kondenzacija, vlaga i plesan, neodrživa potrošnja i proizvodnja, naročito potrošnja neobnovljivih izvora energije. Energetsko siromaštvo je jedan vid siromaštva, te stoga predstavlja kršenje ljudskih prava⁷² i dovodi članove domaćinstva u različite rizike, kao što je rizik od degradacije životne sredine, rizik od bolesti, naročito respiratornih, kardio-vaskularnih i moždanih,⁷³ ograničava mogućnost za rad i obrazovanje zbog pogoršanja zdravstvenog stanja, može dovesti do smanjenog unosa nutritivne hrane, pristupa vodi i vodi ka socijalnom isključivanju. Mnogobrojnost uzroka otežava razumevanje i bavljenje pitanjem energetskog siromaštva. Međutim, ono što je izvesno jeste, da rešavanje problema energetskog siromaštva može doprineti unapređenju zdravlja, smanjenju siromaštva i nejednakosti, zaštiti životne sredine i mitigaciji i adaptaciji na klimatske promene. U kontekstu ciljeva održivog razvoja, bavljenje pitanjem energetskog siromaštva je od izuzetnog značaja za ostvarivanje ciljeva prevashodno usmerenih na iskorenjivanje siromaštva, obezbeđivanja održive energije, borbe protiv klimatskih promena,

⁷² Posebno prava na život, adekvatan životni standard, prava na adekvatno stanovanje, prava na zdravlje i prava na zdravu životnu sredinu.

⁷³ Za uticaj vezu energetskog siromaštva i lošeg uticaja na zdravlje u kontekstu kvaliteta vazduha u zatvorenom prostoru videti: D. Kolokotsa, M. Santamouris, Review of the indoor environmental quality and energy consumption studies for low income households in Europe, Science of the Total Environment 536 (2015) 316–330

⁷¹ Za više informacija posetiti <http://www.iea.org/topics/energypoverty/>

ali i iskorenjivanje nejednakosti, obezbeđivanja zdravlja i blagostanja i stabilan ekonomski rast.⁷⁴

Jedan od aspekata energetske siromaštva čini nemogućnost zagrevanja doma do društveno i materijalno prihvatljivog nivoa,⁷⁵ odnosno čini je objektivni kriterijum da temperatura u stanu bude u skladu sa preporukama Svetske zdravstvene organizacije⁷⁶ i subjektivni kriterijum ispod koga se članovi i članice domaćinstva ne osećaju da mogu da vrše svoje svakodnevne aktivnosti. S obzirom na promene klime, naročito visoke temperature tokom letnjeg period treba uzeti u obzir i nemogućnost domaćinstva da adekvatno rashladi stan. Drugi aspekt energetske siromaštva jeste kondenzacija i plesan u stanu, dok treći aspekt energetske siromaštva čini nemogućnost plaćanja ili kašnjenja plaćanja komunalnih usluga.

TABELA 6: SILC indikatori koji se koriste za merenje pojedinih aspekata energetske siromaštva (%)

SILC indikator	2013	2014
Nepostojanje finansijske mogućnosti da se adekvatno zagreje stan	18,8	18
Problemi sa prokišnjavanjem i vlagom	22,3	27,1
Dugovanja za komunalne usluge	33	39,9

Izvor: *SILC 2013* i *SILC 2014*.

Ako se kao indirektni indikatori za merenje energetske siromaštva u Srbiji uzmu SILC indikatori, uprkos malom smanjenju procenta domaćinstava koja nisu mogla da priušte adekvatno zagrevanje stana, u Srbiji se u 2014. godini u odnosu na 2013. godinu može uočiti značajan rast energetske siromaštva. Ovi podaci iz SILC-a su značajni jer ukazuju na samo postojanje problema energetske siromaštva,

ali nisu dovoljni da informišu donosiocima odluka koje je mere i aktivnosti potrebno preuzeti u cilju smanjenja energetske siromaštva. Konkretno, SILC varijable ne mogu da pruže informacije o troškovima za energiju, metodama plaćanja, merama energetske efikasnosti i sistemima grejanja, kao ni sistemima hlađenja tokom letnjeg perioda. Slično tome, na osnovu postojećih varijabli ne postoji mogućnost razgraničenja pitanja pristupačnosti i tehničkih karakteristika zgrada i sistema grejanja i hlađenja. Međutim, uprkos tome SILC ima izuzetnu ulogu u identifikovanju problema energetske siromaštva u Srbiji.

Prokišnjavanje i vlaga ne predstavljaju samo pitanje životne sredine, već i zdravstveno pitanje i čini jedan aspekt energetske siromaštva. Prokišnjavanje u vlaga su uslovljeni različitim faktorima, kao što su klima, društveni i ekonomski status, uslovi života, naročito karakteristike stana, kao i postojanje i primena propisa koja se odnose na energetske efikasnost, ventilaciju i slično. Prema postojećim istraživanjima može se uočiti veza između vlažnih prostora i respiratornih bolesti, alergija i astme. Prema raspoloživim podacima skoro 1/3 domaćinstava u Srbiji ima probleme sa vlagom, što opet ukazuje da se 1/3 ispitanih domaćinstava suočava sa neadekvatnim stanovanjem i energetskim siromaštvom. Vlaga u stanu između ostalog može biti uslovljena brojem članova u domaćinstvu, njihovim svakodnevnim aktivnostima kao što su priprema hrane, održavanje higijene, izolacija stana, unutrašnja temperatura, ventilacija, ali prokišnjavanje i curenje vode posebno utiču na vlagu. Porast buđi i plesni u stanu dalje doprinosi kondenzaciji i porastu vlažnosti kojoj opet u značajnoj meri doprinosi neadekvatna ventilacija i stanje zgrade, pa tako dolazi do značajnog zagađenja vazduha u stanu. Pri tome, treba imati na umu da vlažnost vazduha u stanu dovodi do hemijske i/ili biološke degradacije, što dalje doprinosi zagađenju vazduha unutar stana. Prema smernicama Svetske zdravstvene organizacije za unutrašnji kvalitet vazduha⁷⁷ članovi domaćinstava koji žive u stanu koji prokišnja ili ima buđ su u povećanom riziku za respiratorne bolesti, infekcije, alergije i astmu i da mere usmerene na saniranje prokišnjavanje i vlagu u stanu imaju pozitivne efekte na zdravlje ljudi. Slično tome Smernice ukazuju i na podatak da porast prevalence astme je u kore-

⁷⁴ Za razvoj politike radi rešavanja problema energetske siromaštva na nivou EU videti: Stefan Bouzarovski and S. Petrova, *The EU Energy Poverty and Vulnerability Agenda: An Emergent Domain of Transnational Action* in: Jale Tosun, Sophie Biesenbender, Kai Schulze (Eds) *Energy Policy Making in the EU - Building the Agenda*, Springer, 2015., 129-144

⁷⁵ Stefan Buzar. *Energy Poverty in Eastern Europe- Hidden Geographies of Deprivation*. Hampshire: Ashgate Publishing Limited, 2007, str. 9.

⁷⁶ 21°C za dnevnu sobu i 18°C za ostale prostorije.

⁷⁷ http://www.euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0017/43325/E92645.pdf?ua=1

spondenciji sa članovima domaćinstava koji žive u stanu koji je izložen vlazi i plesni. Izveštaj Svetske zdravstvene organizacije iz 2011. godine⁷⁸ posebno ističe da bi nekoliko zdravstvenih problema bilo sprečeno omogućavanjem adekvatnog stanovanja. Tako na primer vlažnost u stanu i buđ doprinose povećanju obolelih od astme naročito kod dece, infektivne i druge prenosive bolesti se uvećane prenaseljenošću stanova, bolesti kao što su kardiovaskularna i reumatska oboljenja, i mentalni poremećaji mogu biti pripisani življenju u neadekvatno zagrejanim stanovima i energetskom siromaštvu, srčane bolesti se dovode i u vezu sa bukom. Prema podacima iz istog istraživanja u Evropi se beleži 100 smrti usled astme koja je prouzrokovana vlažnošću stana, dok za Srbiju ne postoji takva vrsta podataka.

Prema postojećem zakonodavnom okviru Srbije odgovornost za prevenciju i smanjenje kondenzacije, buđi, energetsku efikasnost u stanovima je ostavljena pojedincima i domaćinstvima. SILC iz 2014. godine ukazuje da domaćinstva sa lošijim ili lošim socio-ekonomskim statusom žive ili su u riziku za življenje u stanovima lošeg kvaliteta, odnosno stanovima koji prokišnavaju, imaju kondenzaciju, buđ ili koji se ne mogu adekvatno zagrejati li nemaju adekvatnu sanitaciju. Takođe SILC 2014 ukazuje da izloženost raste sa izloženošću siromaštvu. Takođe, može se uočiti da izloženost kondenzaciji i buđi disproporcionalno utiče na populaciju koja živi u siromaštvu ili u riziku od siromaštva od populacije koja nije u toj situaciji. Ne postoje obavezujuće politike koje se odnose na standarde stanovanja, kao ni intersektorske politike koje se odnose na stanovanje. Nedostatak ovog SILC indikatora je to što je u pitanju subjektivna procena, te validnost sa naučnog aspekta je ograničena. Sa druge strane ovaj indikator pruža mogućnost praćenja stanja na godišnjem nivou i pruža delimičnu osnovu za oblikovanje politika u narednom periodu.

4.2. Potencijali korišćenja SILC-a za praćenje ostvarivanja Ciljeva održivog razvoja

Agenda 2030⁷⁹ se sastoji iz 17 ciljeva i 169 podciljeva,⁸⁰ čije ostvarenje treba da doprinese okončanju siromaštva, nejednakosti i borbe protiv klimatskih promena.⁸¹ Iako su u pitanju globalni ciljevi, predviđena je kontekstualizacija ovih ciljeva nacionalnim i lokalnim realnostima. Uprkos tome što je planirana primena ciljeva od januara 2016. godine, indikatori za praćenje njihove primene biće usvojeni tek u martu 2016. godine. Ostvarivanje ciljeva, kao i praćenje njihove primene biće ogroman zadatak, te je važno sagledati i uzeti u obzir postojeće mehanizme, posredne i neposredne, za praćenje razvoja. Za Srbiju će primena Ciljeva održivog razvoja biti od izuzetne važnosti u procesu evropskih integracije. Kako je iskorenjivanje siromaštva u Agendi 2030 izdignuto na nivo principa, tako će SILC istraživanje imati značajnu ulogu u praćenju primene ciljeva održivog razvoja,⁸² u potpunosti kada je u pitanju cilj koji se odnosi na iskorenjivanje siromaštva, odnosno delimično kada su u pitanju ostalih 16 ciljeva.⁸³ Na osnovu dobijenih podataka iz ankete, biće moguće na godišnjem nivou izvući posredno i neposredno zaključke o tome kakva je intervencija države potrebna za ostvarivanje Ciljeva održivog razvoja, naročito sa aspekta iskorenjivanja siromaštva, nejednakosti i borbe protiv klimatskih promena. Stoga se može zaključiti da SILC ima potencijal da se koristi, doduše u ograničenoj meri, za praćenje ostvarivanja ciljeva održivog razvoja.⁸⁴

Agenda 2030 neosporno ističe da siromaštvo predstavlja kršenje ljudskih prava, a naročito prava na zdravu životnu sredinu, pravo na rad, adekvatan životni standard, adekvatan stan, pravo na zdravlje i mnoga druga prava i u skladu sa tim uočava se potreba za dvema vrstama intervencije. Prva vrsta intervencije treba da bude usmerena na integrisanje

⁷⁹ http://www.un.org/pga/wp-content/uploads/sites/3/2015/08/120815_outcome-document-of-Summit-for-adoption-of-the-post-2015-development-agenda.pdf

⁸⁰ Eng. targets

⁸¹ Za više informacija o siromaštvu, nejednakosti i klimatskim promenama u kontekstu ciljeva održivog razvoja posetiti www.chrds.org

⁸² Eurostat's role in the development and implementation of a comprehensive monitoring framework for Sustainable Development Goals, UN dok: ECE/CES/2015/33, 2015, str. 4

⁸³ U Aneksu II ovog istraživanja izabrane SILC varijable su označene kao indikatori ostvarivanja pojedinih ciljeva održivog razvoja.

⁸⁴ U Aneksu II je dat pregled indikatora.

⁷⁸ http://www.euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0017/145511/e95004sum.pdf?ua=1

aspekta siromaštva i životne sredine u programe, mere, aktivnosti budžete usmerene na omogućavanje uživanja osnovnih ljudskih prava, dok se druga vrsta intervencija odnosi na primenu ljudskopravaškog pristupa razvoju, ekonomskim, socijalnim politikama i politikama u oblasti životne sredine. Iz toga sledi da će se iskorenjivanje siromaštva, nejednakosti i zaštite životne sredine, u kontekstu ciljeva održivog razvoja, u velikoj meri oslanjati na seriju preuslova koji se odnose na ravnopravnost, zaštitu prava i osnaživanje građana. Iako se inkluzija, ravnopravnost i jednakost često koriste naizmenično, postoje značajne razlike između ovih koncepata koje se ne smeju zanemariti. Ovo je naročito bitno za razvijanje državnih intervencija za primenu ciljeva, kao i indikatora primene. Pre svega ravnopravnost treba da bude u centru planiranja iskorenjivanja siromaštva i zaštite životne sredine, i uopšteno u srži planiranja razvoja. Ovo podrazumeva obezbeđivanje ravnopravnosti u pristupu mogućnostima, obezbeđivanje ravnopravnosti u distribuciji resursa i usluga, naročito ekoservisa, i obezbeđivanje ravnopravnosti za dostizanje istih ili sličnih rezultata intervencija, mera i aktivnosti. Tako je, na primer, pristup modernim energetske servisima i uslugama ključan za dobrobit stanovništva, ekonomski razvoj zemlje, kako na nacionalnom, tako i na lokalnom nivou, ali i za ostvarivanje ljudskih prava. Pristup energiji je od izuzetne važnosti za obezbeđivanje pijaće vode, sanitacije, hrane i pripreme hrane, zdravstvene i socijalne zaštite, grejanja, prevoza, osvetljenja, telekomunikacijskih usluga ali i za pametan, održiv i inkluzivan ekonomski rast.⁸⁵ Od pristupa modernim i održivim energijama, delimično ili u potpunosti zavisi i ostvarivanje ljudskih prava, kao što su pravo na adekvatan životni standard, pravo na stanovanje, pravo na vodu i hranu, životnu sredinu, slobodu kretanja i mnoga druga prava. Prema podacima Evropske komisije skoro 11% stanovništva EU nalazi u stanju energetske siromaštva odnosno stanovništvo nije u mogućnosti da adekvatno zagreje stan po pristupačnoj ceni. Prema podacima iz studije, povećanje energetske siromaštva je rezultat porasti cene energije, smanjenje prihoda, kao i loše energetske efikasnosti domova.⁸⁶

Održiv sistem životne sredine je od ključne važnosti za smanjenje (energetskog) siromaštva i nejednakosti u društvu, jer pored obezbeđivanja resursa za blagostanje, ono je jedan od osnovnih preuslova za pametan, održiv i inkluzivan ekonomski rast. Stoga je degradacija životne sredine jedna od najznačajnijih, ako ne i najznačajnija prepreka za smanjenje siromaštva, te i prepreka za primenu novousvojenih Ciljeva održivog razvoja. Siromašno stanovništvo u Srbiji se oslanja na javni prevoz, pešačenje ili biciklizam, što smanjuje stopu korišćenja nafte po glavi stanovnika. Slično je i sa potrošnjom električne energije, pa je tako siromašno stanovništvo odgovorno za nižu stopu korišćenja fosilnog goriva. Kada su u pitanju obnovljivi izvori, siromašno stanovništvo karakteriše niska stopa potrošnje i proizvodnje, nego što karakteriše stanovništvo sa srednjim i visokim primanjima i siromašni imaju mnogo pozitivniji uticaj na stanje i održivost životne sredine jer dominantno koriste sekundarne i korišćene sirovine. Stoga se može zaključiti da su industrija i domaćinstva sa višim i visokim prihodima ta koja generišu otpad koji ima ozbiljne posledice na zdravlje ljudi i degradaciju životne sredine.

⁸⁵ I u skladu sa EU2020.

⁸⁶ https://ec.europa.eu/energy/sites/ener/files/documents/INSIGHT_E_Energy%20Poverty%20-%20Main%20Report_FINAL.pdf

5. ZAKLJUČAK I PREPORUKE

Ukoliko postoji želja za dugoročnim iskorenjivanjem siromaštva u Srbiji, potrebno je detaljnije ispitati vezu iskorenjivanja siromaštva i životne sredine. Degradacija životne sredine, koja rezultira u nedostatak pijaće vode, zagađenju zemljišta i klimatskim promenama, može voditi ka gladi, bolestima, produbljivanju siromaštva, ograničenim uslovima za prihode i lošim uslovima života. Siromašni su manje otporni na prirodne katastrofe i katastrofe izazvane ljudskim faktorom, uključujući i klimatske promene.

Životna sredina je važna za fizičko, mentalno, društveno i ekonomsko stanje građana i građanki i kao takva utiče na ljudsko zdravlje i dobrobit na direktan i indirektan način.⁸⁷ Nažalost u Republici Srbiji se, i pored unapređenja pravnog okvira i politika, uočava trend pogoršanja stanja životne sredine, kako usled ljudskih aktivnosti, tako i usled prirodnih katastrofa, kao što su bile poplave u 2014. godini. Degradacija životne sredine izazvane ljudskim aktivnostima, kao što je zagađenje vazduha, bukom, hemikalijama, lošim kvalitetom vode, smanjenjem i gubitkom zelenih površina i urbanizacijom, dovodi građane i građanke u zdravstvene i bezbednosne rizike i doprinosi povećanom riziku od siromaštva i nejednakosti. Iako se kvalitet životne sredine u Srbije razlikuje u zavisnosti od stepena urbanizacije, industrijalizacije, zagađenja, korišćenja prirodnih resursa i ekonomskih aktivnosti u lokalnoj sredini, ono što je zajedničko za čitavu teritoriju Srbije jeste da loše stanje životne sredine, odnosno loši fizički i prostorni uslovi, naročito utiču na kvalitet i uslove života ranjivih grupa stanovništva, kao što su građani i građanke koji žive u ekstremnom siromaštvu, što vodi njihovoj daljoj društvenoj i ekonomskoj isključenosti. Ova isključenost ogleda se kroz egzistenciju ovih grupa građana u „začaranom krugu siromaštva“, a neretko i diskriminacije posebno izražene u slučaju romske zajednice. Ekonomska deprivacija i nemogućnost pristupa uslugama, infrastrukturi ili izloženost negativnim faktorima (kao što pokazuju gore obrađeni podaci iz SILC istraživanja za Srbiju) ukazuju

da su u Srbiji ozbiljno ugrožena mnoga prava a pre svega pravo na adekvatni životni standard, pravo na adekvatno stanovanje, pravo na (zdravu) životnu sredinu, pravo na zdravlje kao i niz drugih ljudskih prava. Iako podaci pribavljeni SILC metodologijom dovoljno potvrđuju ovaj zaključak, kada se uzme u obzir da anketa nije obuhvatila stanovnike neformalnih naselja koji se suočavaju sa najvećim teškoćama u ostvarivanju ovih prava zaključuje se da je neophodno intenziviranje sprovođenja ciljeva već postojećih politika u Republici Srbiji u domenu smanjenja siromaštva, održivog razvoja, zaštite životne sredine ali i domena antidiskriminacije.

Veza između faktora životne sredine, zdravlja ljudi, siromaštva, prihoda i uslova života je kompleksna i treba se posmatrati u okviru šireg prostornog, socio-ekonomskog i kulturološkog konteksta Srbije. Iako se SILC primarno koristi za praćenje raspodele prihoda i socijalnoj inkluziji, anketa ima potencijal da se koristi i u svrhu praćenja sprovođenja ciljeva održivog razvoja, pre svega cilja koji se odnosi na iskorenjivanje siromaštva, ali i drugih ciljeva, kao što su zdravlje i blagostanje, iskorenjivanje nejednakosti, borba protiv klimatskih promena, dostojanstven rad i ekonomski rast i drugi ciljevi.

Dobijeni rezultati u okviru ovog istraživanja su interpretirani uz ograničenja koje sa sobom nosi limitiranost podataka relevantnih za temu studije, i u kontekstu indikativnog uticaja životne sredine na prihode i uslove života, kao i u kontekstu planiranja primene Ciljeva održivog razvoja. Uzimajući, međutim, u obzir ciljeve i predmet ovog istraživanja, nije bila moguća detaljnija analiza razlike u distribuciji kvaliteta životne sredine među različitim kategorijama stanovništva, kao što deca, mladi, žene, sobe sa invaliditetom, siromašno stanovništvo, u različitim regionima Srbije te oni treba da budu predmet budućih analiza.

Kada je u pitanju integrisanje tri dimenzije održivog razvoja, na osnovu analize pravnog i političkog okvira, može se zaključiti da Republika Srbija ima značajne poteškoće sa integrisanjem tri dimenzije održivog razvoja u praksi i da je neophodno razviti mehanizme i procese koji će omogućiti integraciju i tranziciju sa slabe na snažnu održivost.

⁸⁷ Primer direktnog uticaja je zagađenje vazduha i zagađenje bukom, dok bi primer za indirektan uticaj bio prirodne katastrofe i industrijske nezgode.

Na osnovu gore iznete analize, formulisana su tri seta preporuka:

Pravni i politički okvir:

- U narednom periodu je neophodno razviti sveobuhvatne mehanizme za nadzor sprovođenja razvojnih politika i merenje uticaja mera na poboljšanje uslova života građana u kontekstu zaštite životne sredine. Ovi mehanizmi treba da budu usmereni na podizanje odgovornosti organa javne uprave i javnih službi kao i unapređenje transparentnosti njihovog rada. Neophodno je unaprediti nacionalni sistem monitoringa i izveštavanja o primeni održivog razvoja, kao i monitoring na lokalnom nivou kao i učešće šire javnosti u primeni i monitoringu razvoja, ali i razvijanje saradnje između privatnog sektora, drugih nedržavnih i državnih aktera u cilju sprovođenja ovog monitoringa.
- Imajući u vidu troškove koje će pristupanje Evropskoj uniji i implementacija propisa u oblasti zaštite životne sredine doneti, neophodno je da se javne institucije u najvećoj meri, kroz edukaciju službenika i unapređenje procedura, pripreme kako bi na najbolji način mogle da iskoriste potencijale kohezionih, strukturnih i fondova za ruralni razvoj EU.⁸⁸
- Neophodno je dalje unapređenje pravnog okvira kako bi se proklamovano usmerenje Srbije ka zaštiti ljudskih prava i zaštite životne sredine ostvarivalo u narednom periodu. Pored kreiranja institucionalnog okvira koji bi odgovorio na ovaj razvojni izazov, potrebno je i podizanje kapaciteta javne uprave i pravosudnih organa i dalja izgradnja pravne sigurnosti.
- Na osnovu dobijenih podataka iz SILC ankete, biće moguće u narednom periodu, na godišnjem nivou izvući posredno i neposredno zaključke o tome kakva je intervencija države potrebna za ostvarivanje Ciljeva održivog razvoja, naročito sa aspekta iskorenjivanja siromaštva, nejednakosti i borbe protiv klimatskih promena.

⁸⁸ Videti detaljno: Vlada Republike Srbije, Nacionalna strategija aproksimacije u oblasti životne sredine, 2011. Na taj način će se omogućiti da značajan deo troškova bude pokriven od strane EU i da se oskudna javna sredstva Srbije koriste za finansiranje unapređenja uslova života najdeprimiranijih društvenih grupa i pojedinaca istovremeno sa unapređenjem životnih uslova za ovaj deo populacije kroz unapređenu zaštitu životne sredine. Ovo je posebno značajno za ruralnu populaciju koja je povišeno izložena siromaštvu i generalno ima slabiji pristup komunalnim i drugim javnim uslugama.

Izazovi siromaštva u kontekstu životne sredine:

- Imajući u vidu ocenu ispitanika o tome da plaćanje računa (za javne usluge koje koristi domaćinstvo) predstavlja značajan izazov zapaža se da bi veće finansiranje zaštite životne sredine kroz povećane cene komunalnih usluga za iznos ovih troškova značajno opteretilo kućne budžete građana pa u srednjem roku donosioci političkih odluka moraju da nađu druge alternative za finansiranje ovih izdataka, pogotovo na lokalnom nivou.
- Na osnovu podataka o energetsom siromaštvu dobijenih SILC istraživanjem zaključuje se da je neophodno pristupiti razvijanju nacionalnih standarda u domenu adekvatnog stanovanja koji bi se onda primenjivali u cilju obezbeđivanja minimalnih uslova koji bi u srednjem i dužem periodu bili garantovani svi građanima Srbije i koji bi doprineli zaštiti životne sredine i mitigaciji i adaptaciji na klimatske promene.
- Na osnovu nalaza SILC zaključuje se da je u periodu do 2020. neophodno razviti i započeti implementaciju plana smanjenja vlažnosti i buđi u stanovima, kao i usvajanje finansijskih i nefinansijskih mera i aktivnosti usmerenih na primenu efikasnih intervencija za smanjenje vlage i buđi.
- Unapređenje uslova života u ruralnim područjima će imati značajan uticaj kako na zaštitu životne sredine, tako i na privredni rast imajući u vidu značajan udeo poljoprivrede (i prerađivačke industrije) u društvenom proizvodu Srbije.
- U cilju unapređenja unutrašnjeg kvaliteta vazduha, a time i prevenciju kondenzacije i buđi, potrebno je dalje unapređenje i implementacija propisa u oblasti energetske efikasnosti koji dalje treba da se harmonizuju sa propisima EU, a pri čemu posebnu pažnju treba obratiti na balansiranom fokusu kako uštede energije tako i ventilacije prostorija.
- Neophodno je dalje razvijanje inter-sektorskih politika za unapređenje kvaliteta stanovanja, naročito stanovništva koje živi ispod granice siromaštva ili je u riziku od siromaštva koje će insistirati na integralnom rešavanju problema obezbeđivanja adekvatnog stanovanja a kako bi se istovremeno garantovalo i ostvarivanje prava na zaštitu zdravlja i prava na (zdravu) životnu sredinu.

- Neophodni je u postojećem zakonodavstvu definisati energetska siromaštva u Srbiji kao i mere za njegovo smanjenje, kao i razviti dodatne indikatore za kontinuirano i sistematsko praćenje energetske siromaštva u Srbiji u skladu sa relevantnim EU propisima.
- Potrebno je razviti set indikatora u cilju jasnijeg razumevanja problema koji potom može služiti za razvijanje mera i aktivnosti usmerenih na smanjenje energetske siromaštva, naročito u kontekstu ostvarivanja ciljeva održivog razvoja.

Dalja istraživanja:

- Potrebno je dalje istražiti da li se i na koji način se u Srbiji integrišu tri dimenzije održivog razvoja, sa posebnim fokusom na iskorenjivanje nejednakosti u društvu (npr. pristup servisima i uslugama); kako bi se na osnovu rezultata pružile preporuke za unapređenje formulisanja javnih politika koje su u skladu sa principima održivog razvoja i Ciljeva održivog razvoja, odnosno Agende 2030.
- Potrebno je podsticanje istraživanja u oblasti uticaja socio-ekonomskih faktora na kreiranje, primenu i monitoring politika u oblasti životne sredine sa jedne strane, i uticaja politika zaštite životne sredine na prihode i uslove života sa druge strane.
- U okviru strategije razvoja nauke posle 2020. godine neophodno je prioritarno podsticanje i promocija inovacija, nauke i tehnologija u cilju rešavanja razvojnih izazova, smanjenje siromaštva i nejednakosti u Srbiji, a naročito u kontekstu izazova klimatskih promena i negativnih uticaja na životnu sredinu.

Anex I

TABELA 1: Ciljevi održivog razvoja⁸⁹

Cilj 1	Okončati siromaštvo
Cilj 2	Okončati glad
Cilj 3	Zdravlje i blagostanje
Cilj 4	Kvalitetno obrazovanje
Cilj 5	Rodna ravnopravnost
Cilj 6	Pijaća voda i sanitacija
Cilj 7	Održiva energija
Cilj 8	Dostojanstven rad i ekonomski rast
Cilj 9	Inovacije i infrastruktura
Cilj 10	Smanjiti nejednakosti
Cilj 11	Održiva naselja/gradovi
Cilj 12	Održiva potrošnja i proizvodnja
Cilj 13	Borba protiv klimatskih promena
Cilj 14	Sačuvati mora, okeane i morski svet
Cilj 15	Sačuvati šume i biodiverzitet
Cilj 16	Mir i pravda
Cilj 17	Izgradnja partnerstava

⁸⁹ Usvojeni na redovnom zasjedanju Generalne skupštini Ujedinjenih nacija, septembar 2015.

Aneks II

TABELA 1: Sekundarna analiza SILC-a „Životna sredina i prihodi i uslovi života u Republici Srbiji“ – pitanja iz SILC upitnika, ostvarivanje prava i indikatori za ostvarivanje ciljeva održivog razvoja

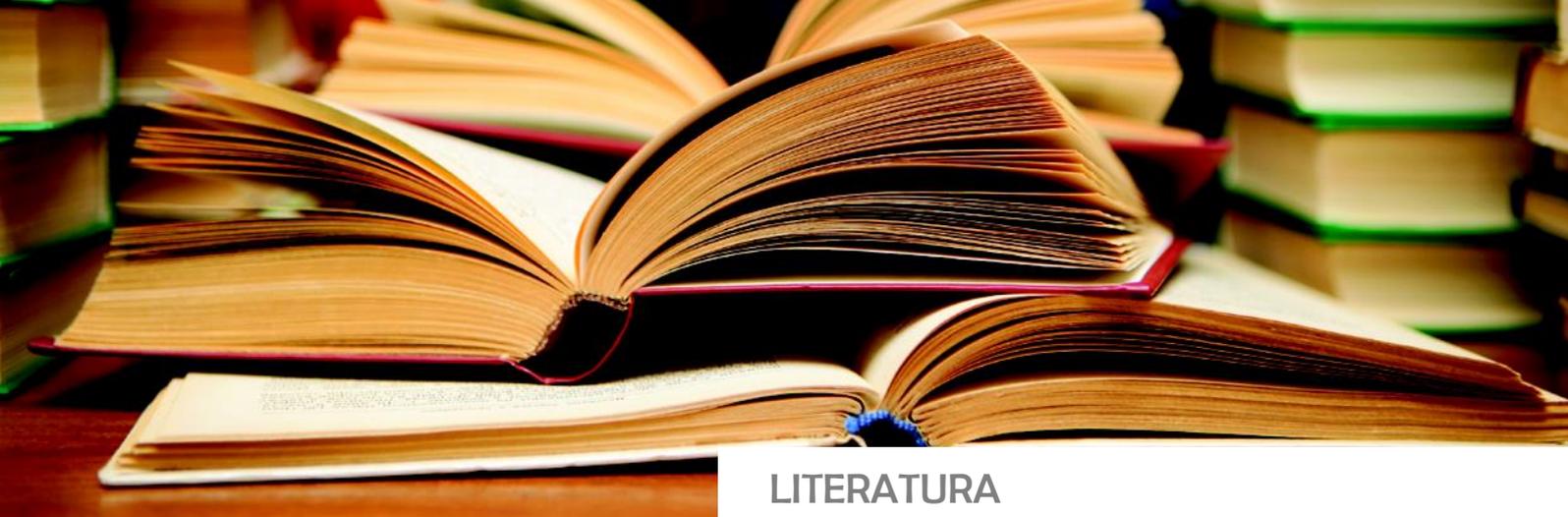
SILC pitanje	Indikator za ostvarivanje prava	Indikator za ostvarivanje Ciljeva održivog razvoja
Da li vaše domaćinstvo može da priušti adekvatno zagrevanje stana?	Pravo na adekvatni životni standard Pravo na adekvatno stanovanje Pravo na životnu sredinu Pravo na zdravlje	Cilj 1 Okončati siromaštvo Cilj 3 Zdravlje i blagostanje Cilj 7 Održiva energija Cilj 9 Inovacije i infrastruktura Cilj 10 Smanjiti nejednakosti Cilj 11 Održiva naselja/gradovi Cilj 12 Održiva potrošnja i proizvodnja Cilj 13 Borba protiv klimatskih promena Cilj 15 Sačuvati šume i biodiverzitet
Da li u stanu postoji kupatilo?	Pravo na adekvatni životni standard Pravo na adekvatno stanovanje Pravo na zdravu životnu sredinu Pravo na vodu	Cilj 1 Okončati siromaštvo Cilj 3 Zdravlje i blagostanje Cilj 6 Pijaća voda i sanitacija Cilj 8 Dostojanstven rad i ekonomski rast Cilj 9 Inovacije i infrastruktura Cilj 10 Smanjiti nejednakosti Cilj 11 Održiva naselja/gradovi Cilj 12 Održiva potrošnja i proizvodnja Cilj 13 Borba protiv klimatskih promena
Da li u stanu postoji nužnik sa vodokotlićem?	Pravo na adekvatni životni standard Pravo na adekvatno stanovanje Pravo na zdravu životnu sredinu Pravo na vodu	Cilj 1 Okončati siromaštvo Cilj 3 Zdravlje i blagostanje Cilj 6 Pijaća voda i sanitacija Cilj 8 Dostojanstven rad i ekonomski rast Cilj 9 Inovacije i infrastruktura Cilj 10 Smanjiti nejednakosti Cilj 11 Održiva naselja/gradovi Cilj 12 Održiva potrošnja i proizvodnja Cilj 13 Borba protiv klimatskih promena

SILC pitanje	Indikator za ostvarivanje prava	Indikator za ostvarivanje Ciljeva održivog razvoja
Stan prokišnjava, vlaga na zidovima/podu/temeljima, buđ oko prozora ili na podu?	<p>Pravo na adekvatni životni standard</p> <p>Pravo na adekvatno stanovanje</p> <p>Pravo na zdravlje</p> <p>Pravo na zdravu životnu sredinu</p>	<p>Cilj 1 Okončati siromaštvo</p> <p>Cilj 3 Zdravlje i blagostanje</p> <p>Cilj 7 Održiva energija</p> <p>Cilj 9 Inovacije i infrastruktura</p> <p>Cilj 10 Smanjiti nejednakosti</p> <p>Cilj 11 Održiva naselja/gradovi</p> <p>Cilj 13 Borba protiv klimatskih promena</p>
Stan je mračan, odnosno nema dovoljno dnevne svetlosti?	<p>Pravo na adekvatni životni standard</p> <p>Pravo na adekvatno stanovanje</p> <p>Pravo na zdravlje</p> <p>Pravo na zdravu životnu sredinu</p>	<p>Cilj 1 Okončati siromaštvo</p> <p>Cilj 3 Zdravlje i blagostanje</p> <p>Cilj 9 Inovacije i infrastruktura</p> <p>Cilj 10 Smanjiti nejednakosti</p> <p>Cilj 11 Održiva naselja/gradovi</p> <p>Cilj 12 Održiva potrošnja i proizvodnja</p>
Buka iz komšiluka ili sa ulice?	<p>Pravo na adekvatni životni standard</p> <p>Pravo na adekvatno stanovanje</p> <p>Pravo na zdravlje</p> <p>Pravo na zdravu životnu sredinu</p>	<p>Cilj 1 Okončati siromaštvo</p> <p>Cilj 3 Zdravlje i blagostanje</p> <p>Cilj 9 Inovacije i infrastruktura</p> <p>Cilj 10 Smanjiti nejednakosti</p> <p>Cilj 11 Održiva naselja/gradovi</p> <p>Cilj 12 Održiva potrošnja i proizvodnja</p> <p>Cilj 13 Borba protiv klimatskih promena</p> <p>Cilj 16 Mir i pravda</p>
Da li se u kraju u kome živite susrećete sa sledećim problemima zagađene okoline?	<p>Pravo na adekvatni životni standard</p> <p>Pravo na adekvatno stanovanje</p> <p>Pravo na zdravlje</p> <p>Pravo na zdravu životnu sredinu</p>	<p>Cilj 1 Okončati siromaštvo</p> <p>Cilj 3 Zdravlje i blagostanje</p> <p>Cilj 9 Inovacije i infrastruktura</p> <p>Cilj 10 Smanjiti nejednakosti</p> <p>Cilj 11 Održiva naselja/gradovi</p> <p>Cilj 12 Održiva potrošnja i proizvodnja</p> <p>Cilj 13 Borba protiv klimatskih promena</p> <p>Cilj 15 Sačuvati šume i biodiverzitet</p> <p>Cilj 16 Mir i pravda</p>

SILC pitanje	Indikator za ostvarivanje prava	Indikator za ostvarivanje Ciljeva održivog razvoja
Da li se u kraju u kome živite susrećete sa sledećim problemima: rizik od kriminala, nasilja ili vandalizma?	Pravo na mirno uživanje porodičnog života Pravo na bezbednost	Cilj 1 Okončati siromaštvo Cilj 3 Zdravlje i blagostanje Cilj 7 Održiva energija Cilj 8 Dostojanstven rad i ekonomski rast Cilj 10 smanjiti nejednakosti Cilj 16 Mir i pravda
Da li ste u prethodnih 12 meseci bili u situaciji da kasnite sa plaćanjem komunalnih usluga za stan u kojem živite (grejanje, struja, gas, voda i sl.)?	Pravo na adekvatni životni standard Pravo na rad	Cilj 1 Okončati siromaštvo Cilj 3 Zdravlje i blagostanje Cilj 6 Pijaća voda i sanitacija Cilj 8 Dostojanstven rad i ekonomski rast Cilj 9 Inovacije i infrastruktura Cilj 10 Smanjiti nejednakosti Cilj 11 Održiva naselja/gradovi Cilj 12 Održiva potrošnja i proizvodnja Cilj 13 Borba protiv klimatskih promena
Može li vaše domaćinstvo da priušti meso ili ribu u obroku svakog drugog dana (ili njihovu vegetarijansku zamenu)?	Pravo na zdravlje Pravo na zdravu životnu sredinu Pravo na hranu	Cilj 1 Okončati siromaštvo Cilj 2 Okončati glad Cilj 3 Zdravlje i blagostanje Cilj 6 Pijaća voda i sanitacija Cilj 8 Dostojanstven rad i ekonomski rast Cilj 9 Inovacije i infrastruktura Cilj 10 Smanjiti nejednakosti Cilj 11 Održiva naselja/gradovi Cilj 12 Održiva potrošnja i proizvodnja Cilj 13 Borba protiv klimatskih promena
Kada razmišljate o ukupnom prihodu vašeg domaćinstva, smatrate li da je vaše domaćinstvo u mogućnosti da „sastavi kraj sa krajem“, tačnije da plati svoje neophodne troškove?	Pravo na adekvatan životni standard Pravo na rad Pravo na adekvatno stanovanje Pravo na zdravu životnu sredinu	Cilj 1 Okončati siromaštvo Cilj 2 Okončati glad Cilj 3 Zdravlje i blagostanje Cilj 4 Kvalitetno obrazovanje Cilj 5 Rodna ravnopravnost Cilj 6 Pijaća voda i sanitacija

SILC pitanje	Indikator za ostvarivanje prava	Indikator za ostvarivanje Ciljeva održivog razvoja
	Pravo na vodu Pravo na hranu Pravo na zdravlje Pravo na obrazovanje Pravo na učešće Sloboda kretanja	Cilj 7 Održiva energija Cilj 8 Dostojanstven rad i ekonomski rast Cilj 9 Inovacije i infrastruktura Cilj 10 Smanjiti nejednakosti Cilj 11 Održiva naselja/gradovi Cilj 12 Održiva potrošnja i proizvodnja Cilj 13 Borba protiv klimatskih promena
Kakvo je vaše zdravstveno stanje?	Pravo na zdravlje Pravo na zdravu životnu sredinu	Cilj 1 Okončati siromaštvo Cilj 2 Okončati glad Cilj 3 Zdravlje i blagostanje Cilj 5 Rodna ravnopravnost Cilj 6 Pijaća voda i sanitacija Cilj 10 Smanjiti nejednakosti Cilj 12 Održiva potrošnja i proizvodnja Cilj 13 Borba protiv klimatskih promena
Da li bolujete od hroničnih bolesti?	Pravo na zdravlje Pravo na zdravu životnu sredinu	Cilj 1 Okončati siromaštvo Cilj 2 Okončati glad Cilj 3 Zdravlje i blagostanje Cilj 5 Rodna ravnopravnost Cilj 6 Pijaća voda i sanitacija Cilj 10 Smanjiti nejednakosti Cilj 12 Održiva potrošnja i proizvodnja Cilj 13 Borba protiv klimatskih promena

SILC pitanje	Indikator za ostvarivanje prava	Indikator za ostvarivanje Ciljeva održivog razvoja
<p>Da li koristite javni prevoz?</p>	<p>Pravo na zdravlje</p> <p>Pravo na zdravu životnu sredinu</p> <p>Sloboda kretanja</p> <p>Pravo na nediskriminaciju</p>	<p>Cilj 1 Okončati siromaštvo</p> <p>Cilj 3 Zdravlje i blagostanje</p> <p>Cilj 5 Rodna ravnopravnost</p> <p>Cilj 7 Održiva energija</p> <p>Cilj 8 Dostojanstven rad i ekonomski rast</p> <p>Cilj 9 Inovacije i infrastruktura</p> <p>Cilj 10 Smanjiti nejednakosti</p> <p>Cilj 11 Održiva naselja/gradovi</p> <p>Cilj 12 Održiva potrošnja i proizvodnja</p> <p>Cilj 13 Borba protiv klimatskih promena</p>

LITERATURA

Alan Boyle, Human Rights and the Environment: Where Next? *The European Journal of International Law* Vol. 23 no. 3

Annual Report Human Rights and Rule Of Law in Europe and the Commonwealth Of Independent States (CIS), 2014

Barrow. C.J. *Environmental Change and Human Development: Controlling Nature?* London: Arnold, 2003, str. 101.

Calogero Carletto, Caterina Ruggeri Laderchi, and Sara Savastano. "Measuring Poverty in the Western Balkans: Recent Trends and New Challenges" in Caterina Ruggeri Laderchi, Sara Savastano (Eds.), *Poverty and Exclusion in the Western Balkans - New Directions in Measurement and Policy*, Springer, 2013., 29-38

D. Kolokotsa, M. Santamouris, Review of the indoor environmental quality and energy consumption studies for low income households in Europe, *Science of the Total Environment* 536 (2015) 316–330

Economic Commission for Europe, Committee on Environmental Policy. *Environmental Performance Reviews: Serbia, Second Review*. Environmental Performance Reviews Series No. 26. New York: United Nations, 2007, str. 40.

Eurostat's role in the development and implementation of a comprehensive monitoring framework for Sustainable Development Goals, UN dok: ECE/CES/2015/33, 2015, str. 4

Izveštaj Evropske komisije o napretku Srbije za 2014, str 99–100.

Izveštaj Svetske komisije za životnu sredinu i razvoj Naša zajednička budućnost, Oxford: Oxford University Press, 1987

Izveštaj Svetske komisije za životnu sredinu i razvoj: Naša zajednička budućnost, Oxford: Oxford University Press, 1987 i UNEP. *Global Environmental Look Geo5: Environment for the Future We Want*. Nairobi: UNEP, 2012.

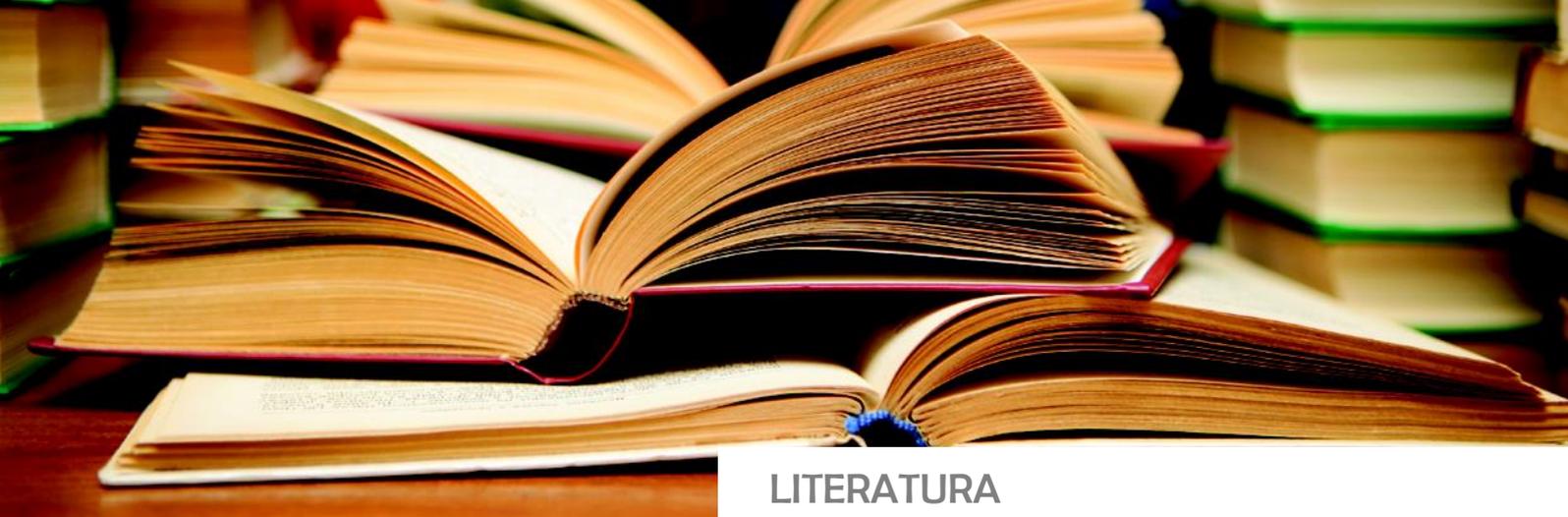
Nacionalna strategija održivog korišćenja prirodnih resursa i dobara ("Sl. glasnik RS", br. 33/2012), str. 4–5

Nacionalna Strategija održivog razvoja, ("Sl. glasnik RS", br. 57/2008)

Pogge, Thomas. "Poverty and Human Rights", OHCHR, 2002

Rezolucija Generalne skupštine Ujedinjenih nacija UN dokument 2398 (XXII), 1968, st. 1.

Samuel S. Myers, "Introduction to Human Health, Ecosystems, and Poverty Reduction", in: Jane Carter Ingram, Fabrice DeClerck, Cristina Rumbaitis del Rio (Eds) *Integrating Ecology and Poverty Reduction - Ecological Dimensions*, Springer, 2012., 163 – 164

LITERATURA

Izveštaj o stanju životne sredine u Republici Srbiji za 2012, Ministarstvo energetike, razvoja i zaštite životne sredine Vlade Republike Srbije, Agencija za zaštitu životne sredine, Beograd, 2013. godine

Stefan Bouzarovski and S. Petrova, The EU Energy Poverty and Vulnerability Agenda: An Emergent Domain of Transnational Action in: Jale Tosun, Sophie Biesenbender, Kai Schulze (Eds) Energy Policy Making in the EU - Building the Agenda, Springer, 2015., 129-144

Stefan Buzar. Energy Poverty in Eastern Europe- Hidden Geographies of Deprivation. Hampshire: Ashgate Publishing Limited, 2007, str. 9.

Strategija proširenja EU, Brisel od 10.11.2015., str. 78

Strategija proširenja i ključni izazovi za period 2014-2015, str. 103.

Udo E. Simonis, „Poverty, Environment and Development“, Intereconomics, March/April 1992, 75-86

UNEP. Global Environmental Look Geo5: Environment for the Future We Want. Nairobi: UNEP, 2012.

Ustav Republike Srbije („Službeni glasnik RS“ 98/2006)

Vlada Republike Srbije, Nacionalna strategija za aproksimaciju u oblasti životne sredine, 2011.

WHO, Environmental health inequalities in Europe - Assessment report, World Health Organization 2012, str. 15

Zakon o proceni uticaja na životnu sredinu (Sl. glasnik RS, br. 135/2004 i 36/2009)

Zakon o strateškoj proceni uticaja na životnu sredinu (Sl. glasnik RS, br. 135/2004 i 88/2010)

Zakon o upravljanju otpadom (Sl. glasnik RS, br. 36/2009 i 88/2010)

Zakon o vodama (Sl. glasnik RS br. 30/10)

Zakon o zaštiti od buke u životnoj sredini (Sl. glasnik RS, br. 36/2009 i 88/2010)

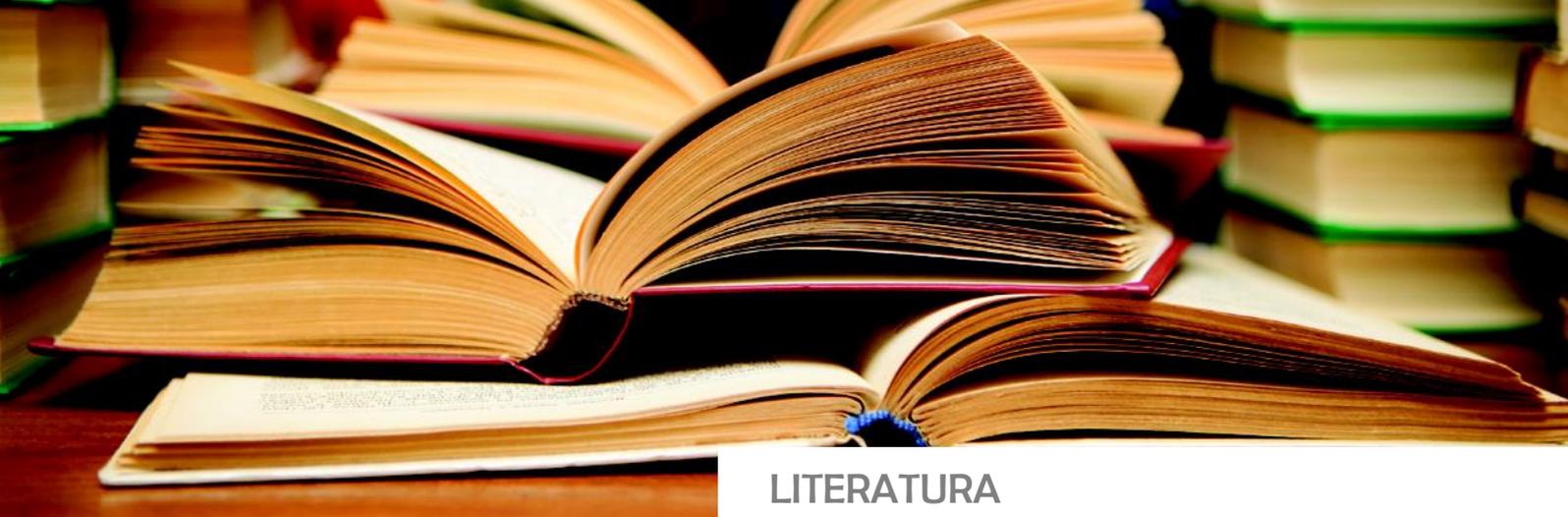
Zakon o zaštiti od jonizujućih zračenja i o nuklearnoj sigurnosti ("Sl. glasnik RS", br. 36/2009 i 93/2012)

Zakon o zaštiti od nejonizujućih zračenja (Sl. glasnik RS, br. 36/2009)

Zakon o zaštiti prirode (Sl. glasnik RS, br. 36/2009, 88/2010 i 91/2010 - ispr.)

Zakon o zaštiti vazduha („Službeni glasnik RS“, broj 36/09)

Zakon o zaštiti životne sredine ("Sl. glasnik RS", br. 135/2004, 36/2009, 36/2009 - dr. zakon, 72/2009 - dr. zakon i 43/2011 - odluka US)

LITERATURA

Internet prezentacije

www.chrds.org

http://ec.europa.eu/europe2020/index_en.html

[http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/EU_statistics_on_income_and_living_conditions_\(EU-SILC\)_methodology_-_material_deprivation_by_dimension](http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/EU_statistics_on_income_and_living_conditions_(EU-SILC)_methodology_-_material_deprivation_by_dimension)

<http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi>

<http://hdr.undp.org/en/content/table-3-inequality-adjusted-human-development-index>

<http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2014/09/POJAM-I-MERENJE-SIROMASTVA.pdf>

<http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2014/11/Drugi-nacionalni-izvestaj-o-socijalnom-ukljucivanju-i-smanjenju-siromastva-final.pdf>

http://www.euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0017/145511/e95004sum.pdf?ua=1

http://www.euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0017/43325/E92645.pdf?ua=1

<http://www.fao.org/docrep/013/al936e/al936e00.pdf>

<http://www.hidmet.gov.rs/>

<http://www.iea.org/topics/energypoverty/>

<http://www.udruzenjesz.rs/images/PDF/Drugi-nacionalni-izvestaj-o-socijalnom-ukljucivanju-i-smanjenju-siromastva-final.pdf>

http://www.un.org/pga/wp-content/uploads/sites/3/2015/08/120815_outcome-document-of-Summit-for-adoption-of-the-post-2015-development-agenda.pdf

<http://www.zzps.rs/novo/index.php?jezik= la&strana=vest&n=261>

https://ec.europa.eu/energy/sites/ener/files/documents/INSIGHT_E_Energy%20Poverty%20-%20Main%20Report_FINAL.pdf

<https://sustainabledevelopment.un.org/?menu=1300>

<https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/summit> [http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=EU_statistics_on_income_and_living_conditions_\(EU-SILC\)_methodology_-_introduction&oldid=222694](http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=EU_statistics_on_income_and_living_conditions_(EU-SILC)_methodology_-_introduction&oldid=222694)

<https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/transformingourworld>